

EMPERYAL DÖNÜŞÜMLERİN MUHTEŞEM KENTİ İSTANBUL

FERİDUN M. EMECEN*

GİRİŞ

Kavramsal Çerçeve: Doğu-Batı Ekseninde Bir Merkez

Dünya tarihinde pek az kent İstanbul kadar etkili bir coğrafi öneme, siyasi ve kültürel birikime sahiptir. İki kıta arasında jeopolitik mevki sebebiyle öne çıkan bu kentin tarihî gelişim sürecinde bugün modern dünyayı şekillendiren inançlar manzumesinin ayrı bir yeri olduğuna şüphe yoktur. Gerek Doğu gerekse Batı dünyasında İstanbul merkezli dinî ve siyasi beklentiler, hayli yüksek bir idealizm içinde takdim edilmiş; buna dayalı olarak benzerlerinden farklı bir imaja bürünen ve geçirdiği dönüşümlerle bu imajı daha da takviye edilen bir İstanbul algılayışı kuvvetle belirlemiştir. O kadar ki bu siyasi, dinî ve kültürel değişimlerle şekillenen kent için “Batı’nın doğusu, Doğu’nun ise batısı” tanımlaması bir zıtlığın timsali hâlinde onun durumunu tayin eden bir zemin sağlamış gözükmektedir. Aslında *doğu* ve *batı* kelimeleri yön belirleyici tarifler şeklinde ortaya çıkmış olmakla birlikte, kavram olarak derin bir anlam ifade ederler. Bu kavramlar, tarihî temelde etkileri bugüne ulaşan iki zıt dünyayı belirleyen bir özellik de kazanmış gibidir. Burada mesele tarihî birer kavram olarak *Doğu*’nun ve *Batı*’nın nereden başladığı üzerinde dögümlenmiş gözükür. Doğu-Batı karşıtlığını ileri sürenler, bir sınır çizgisi belirlemekten çok, bizatihi bu kavramları coğrafi temele bağlı olmaksızın farklı bir çerçevede takdim etme eğilimindedirler. Zıtlıklar, iki ayrı kutbun tabii olarak karşı karşıya gelmesine vesile olacak gelişmelere zemin hazırlarken, çatışma sahasını da ortaya koymuş, tayin etmiştir. Bu durum iki manevi fikir halesi yahut ideolojiler bütünüünün muayyen bir kesişme noktasının var olup olmadığı meselesini gündeme getirmiş

ve bunun için seçilen örnek ise bizatihi İstanbul olmuştur.¹ Bu bakımdan “kent” ve “emperyal dönüşüm” derken öncelikle kavram itibarıyla İstanbul’un birbirine zıt olarak beliren iki büyük dinî ve ideolojik anlayışla ne gibi bir ilgisi bulunduğunu ve bu anlamda yerinin ne olduğunu belirlemekle işe başlamak gerekir.

Öncelikle Doğu ve Batı zıtlığının tarihî temellendirmesine genel hatlarıyla göz atılacak olunursa, insanlık tarihinin ana coğrafyasını teşkil eden Orta Doğu/ Mezopotamya/Mısır/Anadolu mihverinde bir ana çerçeve nazarı dikkate alındığında, başlangıçta kavram itibarıyla böylesine büyük bir ideolojik zıtlaşmanın var olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Bugünden bakıldığında zıtlığın Doğu-Batı mücadelesi şeklinde ortaya çıkışı, kadim asırlardan ziyade, insanlığı etkisi altına alan üç dinin yayıldığı coğrafyada husule gelmiş yahut en azından kavramlar/ideolojiler bu çerçevede şekillenmiştir, denilebilir.² Bugün karmaşık bir mahiyet arz eden kültürel çatışmanın pek mütenevvi noktalarının basit şekilde Doğu-Batı mücadelesi hâlinde tasvir ve tefekkürü, cazip bir konuyu gündeme getirmiş gibidir. Ancak bunun niteliği ve kesişme noktalarının tayini önemli bir mesele olarak karşımızda durmaktadır. Her ne kadar “Doğu-Batı zıtlığı yoktur, Batı Doğu’nun tashih edilmiş hâlidir.” dense de, bu “oryantalist” bir bakış açısının yansımaları olarak telakki edilse de, vakıanın tabiatı bu ayırımı yapmaya müsaittir.³

¹ Feridun M. Emeçen, “Batı’nın Doğusu-Doğu’nun Batısı: İstanbul”, *Tarihte Doğu Batı Çatışması*, ed. Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan, İstanbul 2005, s. 272-277.

² B. Lewis, bir tarihçi yaklaşımıyla kültürler arası çatışmayı üç semavi din çerçevesinde değerlendirir: *Çatışan Kültürler, Keşifler Çağında Hıristiyanlar, Müslümanlar, Yahudiler*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul 1996.

³ Bu gibi mütalaalar ve Doğu-Batı tartışmaları konusunda bkz. *Doğu-Batı*, 1998, c. 1, sy. 2. Bu sayı, “Doğu Ne, Batı Ne?” konusuna hasredilmiştir. Keza bkz. *Tarihte Doğu Batı Çatışması*, ed. Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan, İstanbul 2005.

* İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi

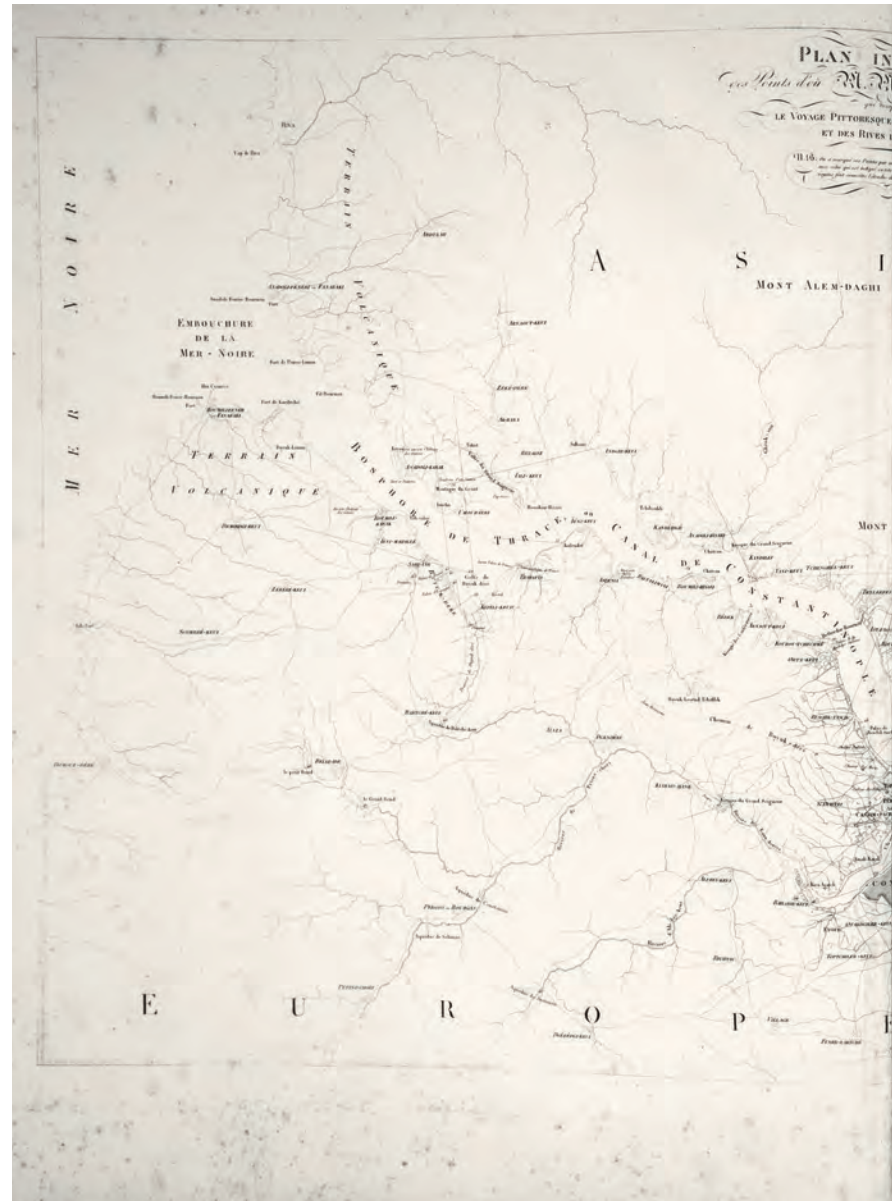
1- Tarihi Yarımada'dan Boğaz'ın derinliklerine İstanbul (İstanbul 2010 Ajansı)

Şüphesiz yeknesak bir Doğu, yeknesak bir Batı yoktur, ama bu söz konusu kavramların varlığını etkilemez. Tarihî temelde, antik imparatorluklar çağının başlamasıyla, *Batı* kavramı içinin doldurulabileceği bir sürece girmiştir. Doğu ise zaten vardır, yeni olan Batı'nın oluşumudur. Sonradan Doğu'nun bir uzantısı hâlinde oluşan Batı, bir süre sonra Doğu'ya yönelmiş ve onu kendi tesiri altına almaya çalışmıştır. Doğu'nun buna tepkisi, önce savunma amaçlı olurken, Batı daha sonra Asya kaynaklı büyük kavimler göçüyle karşılık görmüştür. Herodotos'un mitlerle ve hikâyelerle dolu *Tarih*'inde temellendirilen Asya-Avrupa çatışması, belki de modern anlama kayan ilk önemli olgu olarak nitelendirilebilir.⁴ Homeros'un *İlyada*'sından itibaren, İon coğrafyasında ortaya çıkmış ayırımı ifade eden *Asia* ve *Europa* tanımlamalarıyla yazılı ilk tarihlere giren ayrımlar, Doğu ve Batı farklılıklarının belki de ön önemli habercisi gibiydiler. Böyle bir coğrafi ayırımında çok geçmeden Karadeniz, Ege ve Akdeniz temelli bir merkezî coğrafi ve jeopolitik anlayışın belirmesiyle, bu kesimde bugün İstanbul'un bulunduğu mevki, gelecek vaat eden bir yer hâline gelmekte gecikmeyecektir.

Haddizatında unutmamak gerekir ki, Asya'nın da doğusu ve batısı vardır. Doğusu medeni, yerleşik bir toplum görünüşü arz ederken, aynı zamanda kendi kültürel umdelerini, batısındaki bozkır hayatı yaşayan göçebe/yarı göçebelere kabul ettirmeye çalışmıştır. Sert tepkiler karşılıklı mücadeleye dönüşmüştür.⁵ Şüphesiz tarihî kayıtlara girmeyen başka "yönlü" çatışmalar daima olmuştur. Hatta yakın tarihte bile dünyanın birçok bölgesinde karşıtlıklar oluşmuştur. Amerika'nın zengin doğusu ve Vahşi Batı'sı, Kuzey ve Güney çatışmaları hemen hatırlanabilir. Aynı şekilde Rusya'nın vahşi doğusu/Asya ve Sibiryaya örnekleri de verilebilir. Fakat bunlar "mahallî" kalmıştır, bu kesimleri de içine alacak raddelerde bugünkü dünya düzenini etkileyecek, muayyen bir imajın doğmasına yol açacak, bir büyük "medeniyet mücadelesi" boyutlarına ulaşmamıştır. Kadim imparatorluk olarak Roma'nın teşekkülü, eskinin yanında uzun yıllar onun gölgesinde kalan yeni bir dinin ortaya çıkışı ve bunlara ikisini de karşısına almak kaydıyla bir üçüncüsünün katılması, söz konusu zıtlıkların mahiyetini belirlediği gibi çerçevesini de çizmiş, Doğu-Batı karşıtlığına kavramsal bir anlam kazandıracak gelişmeleri doğurmuştur. Böylece bir bakıma Batı, *Doğu* kavramını şekillendirecek,

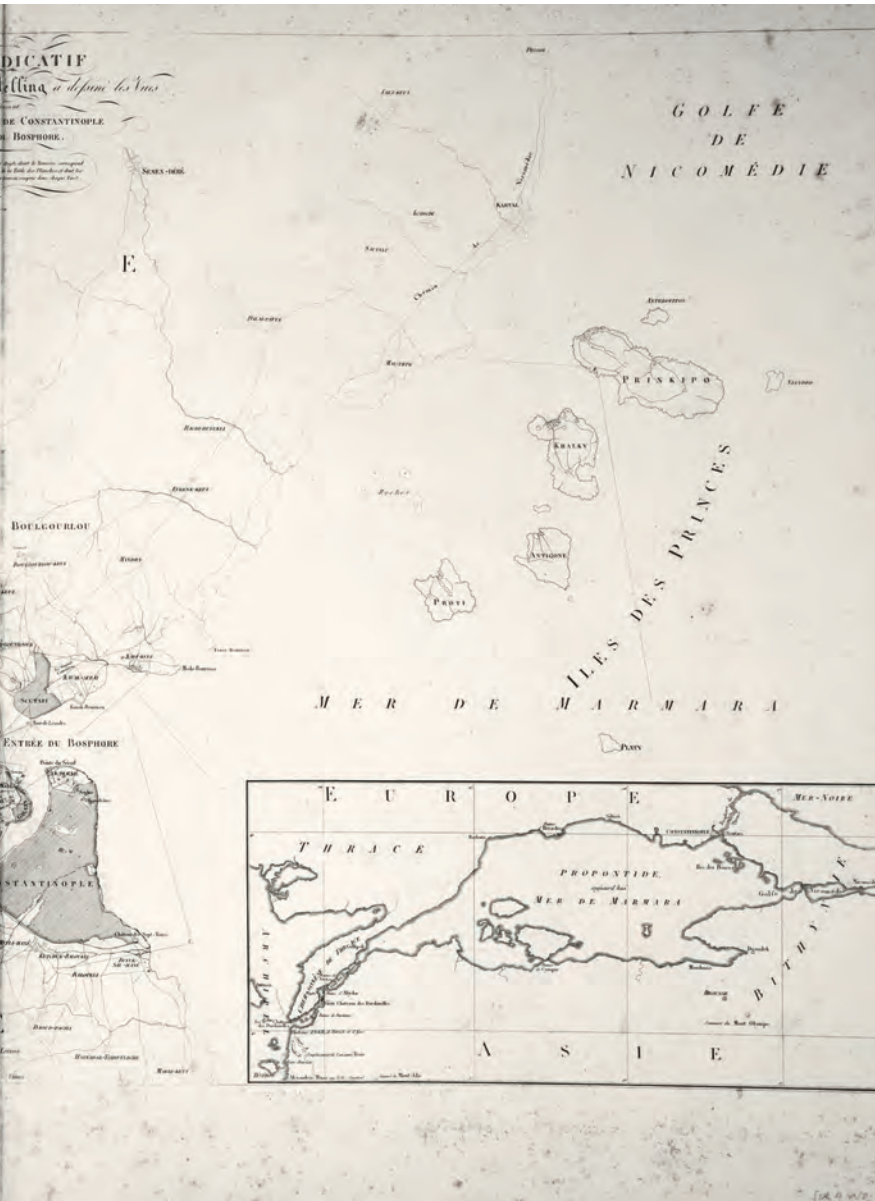
4 Herodot *Tarihi*, çev. Müntekim Ökmen, İstanbul 2002, s. 215.

5 Çin ile onun "barbar" diye tanımladığı bozkır kavimleri arasında Çin Seddi'nin inşasına yol açacak ölçüdeki sert mücadele hatırlanabilir: W. Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, çev. Nimet Uluğtuğ, Ankara 1942; a.mlf., *Çin Tarihi*, Ankara 1947.

2- İstanbul ve Boğaz'ın planı (Melling)

uzun çatışma süreci yaşanacak, çok sonra ise Doğu, *Batı* kavramını, bir bakıma onun etkisi altında kalarak, paradoksal şekilde "medenileşme" yolu gibi görmeye başlayacaktı. Roma İmparatorluğu'nun ikiye ayrılışı, Doğu-Batı çatışmasını dinî ve siyasi yönden etkileyecek yeni bir merkezin parlamasına zemin hazırladı. Burası Batı'nın yıldızı Roma'ya alternatif, Doğu'nun güneşi olmaya aday İstanbul'dan başka bir yer değildi. Hristiyanlığın sarmaladığı Roma'nın doğusunun manevi ve fikrî gücü İstanbul'da odaklandı. Çok sonra siyasi yönden Roma ortadan kalkınca, Doğu Roma onun yerini aldı, böylece Batı'nın siyasi merkezi doğuya taşındı, bu doğunun doğusunu ise Arap çöllerinde ortaya çıkıp kısa sürede eski dünyanın büyük bir bölümüne hâkim olan İslamiyet'in yeşerdiği coğrafya oluşturdu. "Öyle ki, V. yüzyıl başlarında Doğu Akdeniz'deki Hristiyan

topraklarına yönelik ilk saldırısından, Türk ordularının 1683'te son kez Viyana surları önünden geri çekilmesine kadar geçen sürede, Hristiyanlık âlemi devamlı ve yakın bir tehdit altında yaşadı.⁶ Yeni Roma'nın batısında ise Yunan-Latin medeniyetini sahiplenen, bunu Hristiyanlık cılasıyla parlatan yeni bir anlayışın hâkim olduğu siyasi yapılar ortaya çıkmıştı. Papalığın güç kazanmasıyla Batı Hristiyanlığı yükselirken, bunların temsilcileri, Doğu Roma'yı ve genel olarak onun da doğusundaki dünyayı zengin, uygar toplumlar olarak görüyorlardı. Böylece Batı, zengin Doğu imajını geliştirdi, buna var olduğuna inanılan efsanevi ilk Hristiyan krallığına ulaşma ve ayrıca mukaddes yerlere sahip olma gibi bir dinî hedef de ekledi.⁷

⁶ Lewis, *Çatışan Kültürler*, s. 5.

⁷ Doğudaki kadim Hristiyanlığı temsil eden Rahip Kral Johannes'in aranması meselesi.

Haçlı Seferleri bunun en çarpıcı sonucudur. Sadece İslam dünyası içinde kalan Kudüs'e ulaşmak değil, Doğu Roma da hedefler arasında yer almıştı.⁸ Aleni olarak ortaya çıkan karşıtlık, daha sonraki çatışmaların ana kaynağını teşkil etti, yeni argümanların doğuşuna zemin hazırladı. İslam'ın karşı koyuşu, aynı paralelde dinî veçheye de büründü; vaktiyle Doğu Roma'yı ve onun merkezini hedef alan hızlı İslam fetihlerinin itici manevi gücü olan *cihad* kavramı, daha da katı çerçevelerde yorumlandı. Arada kalan Doğu Roma'nın merkezi, doğudakiler için Batı'nın eşiğiydi, şimdi ise batılılar için Doğu'nun eşiği olmuştu.

İstanbul böylece bu iki karşı dünyanın ana kesişme noktasını oluşturdu. Latinler, kendilerini Roma'nın vârisi sayarak İstanbul'u hedefleri içine aldılar, 1204'te de bu hedeflerine kısa süre için dahi olsa ulaştılar. Mezhebî zıtlaşmaları, İslam'la olana göre biraz daha düşük yoğunlukta kalsa da Doğu ve Batı Hristiyan dünyası için yine de sarsıcı olmuştu. Gerek doğudan gerekse batıdan kuşatılmış olan Doğu Roma, neredeyse merkezi ve yakın çevresinden ibaret bir küçük siyasi teşekküle dönüşmüştü. Kimsenin yüz vermediği, aşağıladığı Doğu Roma, Anadolu yaylalarında ortaya çıkan ve İslami motifleri keskin şekilde kullanan, fakat yeni bir terkip oluşturacak derecelerde bu keskinliği "uyum"a dönüştürme becerisine sahip olan Türklerin zuhuru sonucu farklı bir siyasetin arenasını teşkil etti. Arapların İstanbul hedeflerini, şimdi Türkler devralmıştı. Üstelik Selçuklu Türkiye'sinde sınır boylarında "neşv ü nema" bulan küçük bir beylik, kısa süre sonra neredeyse bütün bir *Doğu* mefhumunun sorumluluğunu taşıyacak bir ideolojinin sahibi hâline gelecekti. XV. asra gelindiğinde bu küçük beyliğin ilahi bir misyon olarak takdim ettiği yeni vazifesi, batıya doğru sürekli ilerleme oldu.⁹ Bu noktada İstanbul tarihî Doğu-Batı zıtlığının, yeniden ama bu defa kuvvetli vurgularla temelini oluşturmakta gecikmedi. Öyle ki

Mesela Papa'nın elçileri bunu Orta Asya'da ararken (bkz. W. Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat, 1253-1255*, çev. Engin Ayan, İstanbul 2001, s. 56-59; L. Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Ankara 1986, s. 303), Portekizliler XV. asrın sonlarında aynı gerekçeyi Hind seferlerine çıkarken öne sürmüşlerdi: "Baharatı ve Hristiyanlığı bulmaya geldik." (Salih Özbaran, "16. Yüzyılda Hint Okyanusu. Portekiz Egemenliğinin Kurulması", *Yemen'den Basra'ya: Sınırdaki Osmanlı*, İstanbul 2004, s. 108-109).

⁸ S. Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1986, I, 3-85. Ayrıca 1204'te Latinler İstanbul'u işgal ederek geçici de olsa hedeflerine ulaştılar. İşgal eden ve edilen gözüyle dönemin iki tanığının nakilleri için bkz. *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206)*, çev. Işın Demirkent, İstanbul 2004; Villehardouin, *Konstantinopolis'te Haçlılar*, çev. Ali Berktaş, İstanbul 2005.

⁹ Feridun M. Emecen, *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2012.

3- İstanbul'un Osmanlı öncesi dönemine ait bazı eserlerin sergilendiği İstanbul Arkeoloji Müzesi

burayı sahiplenme, hem doğuya hem de batıya hâkim olma yolunda ilk adımdı. Buna karşılık burayı kaybetmek de Batı'nın Doğu'sunun çöküşü yahut Batı'ya uzanacak kapıların aralanışı anlamına geliyordu. Latin ve Germen dünyası, vaktiyle aşağılayıp hor gördükleri Doğu Roma'nın merkezinin yeni bir tehditle karşı karşıya kalışını, dinî/ mezhebî birleşme/bütünleşme için bir fırsat olarak telakki ediyor; ama onu tehdit eden gücün Balkanlar'a doğru hızla yayılışını hesaba katarak da endişeleniyordu.¹⁰ Batı'da Türk problemi, Doğu karşıtlığı içinde yeni bir argümanı teşkil etti, gelecekteki Batı-Doğu çekişmesinin çerçevesini ve temelini belirledi. Bununla beraber zamanla kent, Batı'nın etkisini derinden hissedeceği bir sürece de girdi. Şairin dediği gibi Asya'nın "akl-ı pîrânesi" ile Avrupa'nın "bıkr-i fikri"nin izdivaç ettiği bir buluşma noktası oldu. XIX. yüzyılın başlarında İstanbul'a gelip burayı etraflı şekilde tanıtan tarihçi Hammer'in deyişiyle:

Doğu ve Batı arasındaki zihnî ve ticârî alışveriş trafiğinin gerçek tılsımı İstanbul'dadır. Öylesine bir altın halkadır ki üzerinde talih şu sözü kazımıştır: Her iki denizin ve her iki kıtanın yani Şarkın ve Garbın Sultanı. Bu güçlü sözün büyüleyici gücü

sayesinde Constantinopel, Yeni Roma ve İslambol olma ve iki imparatorluğun yani Doğu Roma ve Batı Tatar, Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu'nun payitahtı olma şerefini kazanmıştır.¹¹

COĞRAFİ KONUM VE EMPERYAL KENTİN DOĞUŞU

XVI. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'a gelen ve daha çok şehrin kadim geçmişiyle ilgili izler arayan Petrus Gyllius, İstanbul'u "ölümlü bir kent" olarak değil, insanlar var oldukça yaşayacak bir merkez olarak tanıtmaya gereği duymuştu. Şüphe yok ki bu intiba, kentin eşsiz coğrafi konumuyla ilgiliydi ve burayı insanların daimî süreyle yerleşme için aradıkları en ideal mevki olarak tanımlama ihtiyacının bir yansımasıydı. Bunda yazarın kente yönelik din ve kültür temelli algısının da önemli payı olduğu muhakkaktı. Ne de olsa burası ilk Hristiyanların başkentiydi, Hristiyanlık tarihini yansıtan vasıfları hâlâ büyük oranda koruyordu. Kentin kurucusu da buraya zaten "Ebedî Şehir" (*Urbs Aeterna*)¹² demiş, şehrin hiçbir zaman ortadan kalkmayacağına inanmıştı. Hristiyanlık bakışı, kentin doğrudan Doğu Roma merkezi olarak emperyal temellerinin atıldığı dönemle bağlantılıydı,

¹⁰ Türk ilerlemesine karşı duyulan korku İtalyan edebiyatında kendisini gösterir: Ü. Gürol, *İtalyan Edebiyatında Türkler*, Ankara 1987, s. 18-42. Keza Alman dünyasındaki etkiler için bkz. M. Spohn, *Herşey Türk İşi: Almanların Türkler Hakkında 500 Yıllık (Ön) Yargıları*, çev. L. Serdaroglu, İstanbul 1996, s. 25-44.

¹¹ J. von Hammer, *İstanbul ve Boğaziçi*, çev. Senail Özkan, Ankara 2011, I, 5.

¹² F. G. Moore, "On Urbs Aeterna and Urbs Sacra", *Transactions of the American Philological Association*, 1894, sy. 25, s. 34-60.

ama bundan önce de burası insanların ilgisini çeken bir zemine sahipti. Kentin konumu, ona benzersiz bir coğrafi avantaj sağlamıştı ve üstelik bu avantajın farkına varılması, bir Hristiyan şehri olarak teşekkülünden çok öncesine gidiyordu. Söz konusu eşsiz konumu belirleyen temel unsurlar; iki kıtayı ayıran Boğaz (Bosporus) ve buna ayrı bir özellik katan dar bir koy olarak ilginç bir yeryüzü şekli gösteren Haliç (Altınboynuz/Hrisokeras) ile belirlenmişti. Bu özellikleri dolayısıyla burayı ilk gören insanların yerleşmek için denize açık olmasıyla da hayli elverişli olan bu yeri seçmeleri tabii bir gelişmeydi. Haliç'in batı kıyısı boyunca Marmara Deniziyle çevrili olan tarihî yarımada, asıl iskânı belirleyen bir özellik göstermekteydi. Üstelik savunma için de müsait bir tabii engeller zinciri oluşturulabilirdi. Denizin ve "bolluk ve bereket timsali" bir koy olan Haliç'in bahşettiği nimetler, yiyecek sıkıntısını bertaraf edebilir, ticari faaliyeti destekleyebilirdi. Haliç içeri doğru giren 8 km'lik derin bir koy olarak aynı zamanda emin bir liman sağladığı için yerleşmenin belkemiğini oluşturacak bir belirleyiciliği haiz bulunuyordu. Şehrin ana merkezi Topkapı Sarayı ve Ayasofya yani bugünkü Sultanahmet kesimidir. Efsanelerle süslü kuruluş hikâyesi, buranın bir Megara (Orta Yunanistan'da bir Dor kentidir) kolonisi olarak teşekkül ettiği yönündedir. Fakat yeni yapılan kazılar yerleşme tarihinin bundan çok daha öncelere gittiğini ortaya koymuştur. Nitekim Antik dönemdeki adıyla Likos yani Bayrampaşa Deresi'nin denize döküldüğü kesimde bugün tamamıyla alüvyon ve toprakla dolmuş eski limanda (Yenikapı) gerçekleştirilen kazılar sonucu, bu limanın oluşmasından çok öncesini, tahminen 7.000 yıllık bir zaman dilimini gösteren tarih öncesi sayılabilecek birtakım bulgulara ulaşılmıştır. Bunlar deniz seviyesinden 6,5-7 m kadar derinden çıktığı için Yenikapı'daki ilk yerleşimin MÖ 6.500'e kadar indiği belirtilmiştir.¹³ Bu keşifler İstanbul'un antik tarihini bundan öncesine (tarih öncesi) götürmekte ve yazılı kaynaklarda adının *Byzantion* şeklinde geçtiği devirlere kadar uzanan belki zaman zaman kesintili de olsa devamlılık gösteren iskân tarihine sahip bulunduğunu düşündürmektedir. Büyük ihtimalle bu yerleşme temelleri üzerinde ortaya çıkan Byzantion ise bugünkü Topkapı Sarayı (şehrin Akropolis kısmı burada idi) ile Ayasofya'nın bulunduğu alanda, muhtemelen yine bugünkü Beyazıt semtine kadar uzanan ve adı tarihî kayıtlarda zikredilen bir koloni şehri olarak sivrilmisti. Bu koloni şehri adını efsaneye göre Byzas

4- Konstantinopolis'in kurucusu İmparator Konstantinos'un şehrin maketini, Iustinianos'un da Ayasofya'yı Hz. Meryem'e takdimlerinin tasviri (Ayasofya)

adlı kumandan veya kraldan alıyordu.¹⁴ Trakça-İlyrce bir şahıs adına dayalı olduğu açık olan *Byzantion*, geç dönemlere ait İslam ve Türk kaynaklarında Arapça telaffuza uygun şekilde buranın kadim adı olarak geçer. Şehir Byzantion olarak varlığını yaklaşık bin yıllık bir süre boyunca devam ettirmiştir (MÖ VII. asırdan MS 330'a kadar). Bu isimlendirme İkinci Roma tarihi üzerine gittikçe artacak olan incelemelerin yapıldığı özellikle XVIII-XIX. yüzyıllarda bu devleti nitelikleme üzere yaygınlık kazanan "Bizans İmparatorluğu" tanımlamasının da menşei teşkil etmiştir.

Tarihî tespitlere göre günümüzün İstanbul şehri sınırları içinde tarihî yarımada'daki yerleşme dışında ona eklenilebilecek küçük koloniler de teşekkül etmişti. Khalkedon (Kadıköy), Rhegion (Küçükçekmece), Hrisopolis (Üsküdar) gibi yerleşmeler içinde eşsiz konumu dolayısıyla Byzantion, birden ön plana çıkmıştı. Böylece Roma hâkimiyeti döneminde yaşanacak ilk emperyal dönüşüm Byzantion kenti temelli olarak belirecekti. Byzantion, milattan sonra ikinci asırda tahminen 7-7,5 km civarında bir alanı kaplıyordu. Bu küçük ama stratejik hususiyeti büyük olan şehir, dönemin tarihçilerine göre güvenlik ve zenginlik itibarıyla bilinen bütün kentlerden daha elverişli bir yerdi. Üstelik Boğaz'ın kontrolünü burası sağlamakta, burayı elinde bulunduranların rızası olmaksızın hiç kimse bu su yolunu geçememekteydi. Kent, Karadeniz'e giren ve çıkan malların denetimini yapacak bir konumdaydı, bu anlamda Karadeniz ve Ege dünyası arasındaki ticari seyrüsefer bakımından bir kilit nokta durumundaydı. Bu büyük ticari önemine

¹³ M.C. Özdoğan, "Tarih Öncesi Çağlarda İstanbul", *Kültür Başkenti İstanbul*, İstanbul 2010, s. 6-7.

¹⁴ J. Miller, "Byzantion", *Real-Encyclopaedia*, Stuttgart 1899, III, 1116-1150. Keza O. Tekin, "Eskiçağ'da İstanbul", *Kültür Başkenti İstanbul*, s. 2-38.

5- Konstantinopolis'in ana merkezinin bulunduğu semt: Ayasofya, Hipodrom ve imparatorluk sarayının kalıntıları

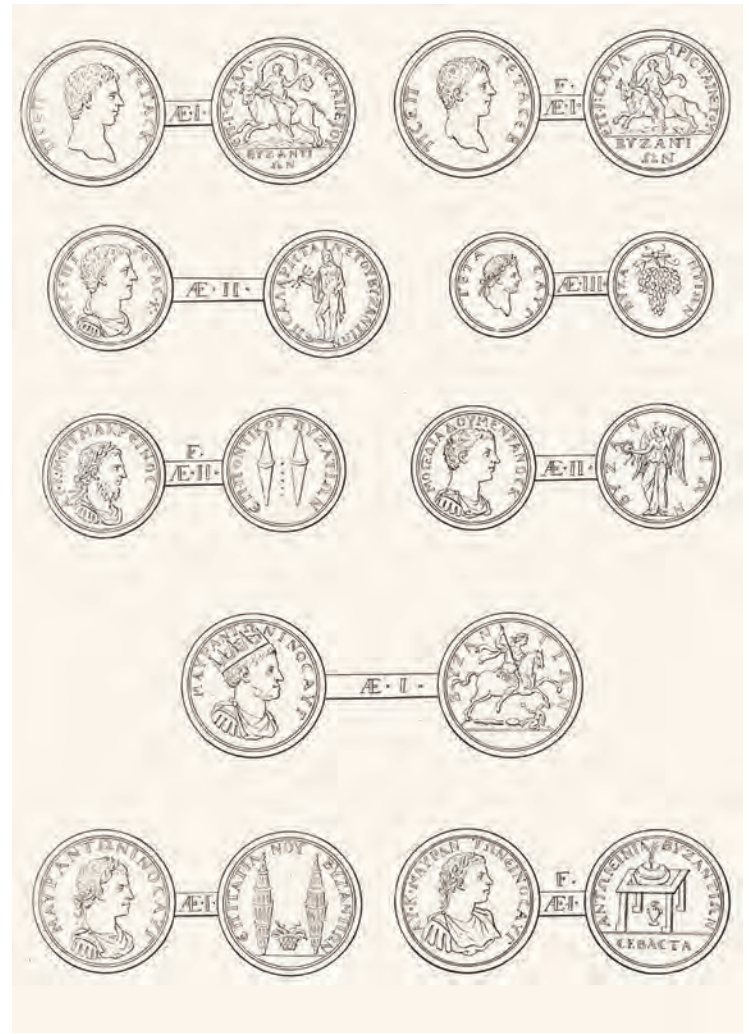
karşılık saldırılara o kadar da kapalı değildi, Traklar ve Galatlar buraya yönelik saldırılar düzenlemişler, Byzantionlular ise onlara karşı korunmak için haraç vermeyi kabul etmişlerdi. Bunun dışında burayı ulaşım ve ticaret bakımından önemli kılan tarihî Roma yolu Adriyatik kıyılarından şehre kadar uzanıyordu ve canlı bir ticari alışveriş gerçekleşiyordu.¹⁵ Tarihçi Herodotos'un (MÖ V. yüzyıl), Megaralıların Khalkedon'u (Kadıköy) Byzantion'dan önce kurma sebebini izaha çalışırken naklettiği bir anekdot, en azından kendi döneminde Byzantion'un nasıl görüldüğünü ortaya koyması bakımından önemlidir. "Byzantion'un kurulduğu yer ortadayken bundan 17 yıl önce Khalkedon'un kurulması, ancak körlükle izah edilebilir, zira onların gözleri görüyor olsaydı karşılarında, elleri altında daha güzel bir yer varken, onunla kıyaslanamayacak olan bu yeri seçmezlerdi." yolundaki söylentileri kayda geçiren Herodotos, bir ölçüde Byzantion'un bu seçkin konumuna

açık şekilde atıf yapan ilk müellif olarak gözüktür. Bu ilk intibalar aslında Byzantion'un gelecekteki önemini âdeta belirleyen temel unsurları çok iyi bir şekilde ortaya koymuştur, denilebilir. Bu kadim Byzantion'da yaşayanlar ise Orta Yunanistan'dan gelen Helenler idi, konuşulan ve yazılan dil Helence olmakla birlikte kentte Dor lehçesi hâkim bulunmaktaydı. Balıkçılar ve tuz tüccarları kentteki başlıca meslek mensuplarını oluşturuyordu. Balıkçılık ve tarım, ekonominin temelini teşkil etmekteydi, gemilerden alınan gümrük vergileri de önemli bir gelir kaynağıydı, kentteki idareci zümrelerin ve din adamlarının hiyerarşik yapılanması, fiziki bakımdan gelişmiş bir liman kenti hâlindeki Byzantion'u sosyal hayatın dinamikleri açısından da önemli bir altyapıya kavuşturmuştu. Kent ayrıca komşularıyla da ticari ve siyasi bağlar kurmuştu. Khalkedon, Kyzikos gibi kentler yanında Helenistik krallar ve askerî idarecilerle iyi ilişkiler içindeydi. Bu durum aynı zamanda kente siyasi bir temel de kazandırıyor. Byzantion bu iyi siyasi ilişkileri Romalılar döneminde de sürdürdü; hatta burada basılan sikkelerin dağıldığı

¹⁵ Tekin, "Eskiçağ'da İstanbul", s. 13-15.

alan, kentin periferisini açık şekilde ortaya koyuyordu. Tespitlere göre Byzantion, sikke basmaya kuruluşundan çok sonraları başlamıştı. MÖ V. yüzyılda ilk gümüş sikkeler ortaya çıkmış, Makedonya Kralı II. Philippos'un (MÖ 340/339) burayı kuşatmasının ardından bir kesinti olmuş, MÖ IV. yüzyılda ise Batı Anadolu ittifakına katılan kentlerden biri olarak Byzantion'da da sikkeler darp edilmişti. Bundan anlaşıldığına göre Byzantion, Kyzikos, Ephesos, Samos, Knidos, Rhodos, Iasos ve Lampsakos tarafından oluşturulmuş deniz ittifakına üye durumdaydı. Bu ittifakın Pers donanmasına karşı oluşturulduğu yolunda görüşler mevcuttur.¹⁶ Bu durumda Byzantion'un askerî önemi, Batı Anadolu ve Marmara kıyılarındaki şehirlerle bağlantılı bir şekilde bürünür.

Byzantion'un uzun tarihî geçmişi, uğradığı dış kaynaklı saldırılarla doludur. Roma hâkimiyetine kadar geçen süre zarfında, başlangıçta kısa bir süre de olsa Perslere terk edilen kent, bir ara Atinalıların idaresine girmiş ve Perslere karşı oluşturulan Delos birliğine katılmıştı. Atinalılar Byzantion'u bir süre ellerinde tuttular ve Karadeniz'den Ege şehirlerine yönelen buğday ticaretini, buraya hâkim olmak suretiyle kontrol ettiler. Atina-Sparta çatışmasında Byzantion, Sparta tarafında yer alarak konumunu belirledi (MÖ 411). Fakat bu kısa sürdü, Byzantion tekrar Atina'nın hükmü altına girdi. Atinalılar Peloponnes Savaşı'ndan yenik çıkınca Byzantion kenti Spartalıların kontrolüne geçti. Atinalılar şehirden vazgeçmeye niyetli değillerdi ve 10 yıl sonra tekrar üstünlüklerini kabul ettirdiler. Bu defa kentte "demokrasi"yi de yerleştirmişlerdi, fakat hâkimiyetleri uzun sürmedi. Bunun ardından Byzantionlular Atina ile ittifak yaptı. Makedonya Kralı II. Philippos'un kuşatmasına başarıyla direnen kutsal Byzantion'un bu badireyi bir kurtarıcı sayesinde atlattığına dair ilk ciddi söylentiler de o sıralarda ortaya çıkmıştı. Efsaneye göre Philippos, kente hücum için ayın olmadığı karanlık bir geceyi seçmişti. Fakat saldıracağı sırada gökyüzünde bir ışık belirdi ve geceyi aydınlattı. Bu fevkalade durum karşısında köpekler havlamaya başladı, Byzantion askerleri hemen vaziyetin farkına varıp savunmadaki yerlerini aldılar. Bu ilahi bir işaret olarak görüldü ve ay tanrıçası Hekate'nin kenti koruduğuna inanıldı.¹⁷ Böylece Byzantion, emperyal bir şehre has efsanelerle bağdaştırılan bir kent hâline gelmiş oldu. Bu, belki de kenti koruyan kutsal güce dair Bizans efsanelerinin başlangıcıydı.

6- Konstantinopolis'te basılan sikkeler (Coignard)

Byzantion bağımsız bir şehir olma özelliğini Büyük İskender döneminde sürdürdü. İzlediği dengeli siyasetlerle İskender sonrası dönemi rahat atlattı. Fakat MÖ III. yüzyılın ilk yarısında Trakya'ya gelen Galatların tehdidini ağır şekilde hissetmeye başladı. Onlara haraç ödemek zorunda kaldı. Ardından muhtemelen gücünü anladığı Romalıların yanında yer aldı. Roma'nın emperyal nüfuzunu MÖ 146'da tanıdı, iç işlerinde ise serbest konumdaydı. Romalılar Byzantion'u Bursa ve yöresini içine alan Bithynia eyaleti içinde mütalaa ettiler. Kent, Roma döneminde hayli zengin ve ayrıcalıklı bir konuma sahipti. Roma hâkimiyetini tanıyan Byzantion, İmparator Claudius zamanında (MS 41-54) vergi vermekle yükümlü kılındı. Roma İmparatoru Vespasianus döneminde başlayan hâkimiyet, İmparator Hadrianus tarafından kati hâle getirildi (117 yılı sonu). Roma idaresi dönemi kentin kabuk değiştirmeye başladığı yeni bir devrin kapılarını araladı. Emperyal özellikleri yeni katkılarla daha da gelişme gösterdi. Bugünkü şehrin temellerinin ilk atıldığı dönem böylece başlamış oldu. Kent daha

¹⁶ Tekin, "Eskiçağ'da İstanbul", s. 30-32.

¹⁷ A. Decei, "İstanbul", *İA*, V/2, s. 1145; Tekin, "Eskiçağ'da İstanbul", s. 36.

7- Konstantinopolis'in imparatorluk ihtişamının simgesi, zafer ganimetlerinin sergi mahalli, görkemli törenlerin, sportif faaliyetlerin gerçekleştirildiği ve isyanlara da sahne olan Hipodrom ve çevresi (Coignard)

sonra ayrılmaz bir parçası hâline gelen fiziki özelliklerini Roma İmparatorluğu döneminde kazanacaktı. Bundan dolayı İmparator Septimus Severus'un burayı yeniden imar etmesi kentin tarihinde bir dönüm noktası oldu: Aslında Septimus Severus ile Pescennius Niger arasındaki imparatorluk mücadelesinin yükünü Byzantion çekmişti. Niger'in yanında yer alan kent, üç yıl süren direnişin ardından Severus'a teslim olmuştu. Bu müddet zarfında kent neredeyse harap hâle gelmiş durumdaydı; binaların taşları, bronz mermer heykeller bile silah olarak müdafaadaki kent halkı tarafından kullanılmıştı. Buna Severus'un kente girdikten sonraki tahribatı da eklendi. Askerler, idareciler katledilirken ana binalar, idare merkezleri yakıldı, mallar yağmalandı, büyük bir tahribata uğratıldı. Kent, kent olma özelliğini kaybetti, bir köy statüsü verildi. Surları da bu tahribat sırasında yerle bir edilmişti. Öfkesi dinen Septimus Severus, daha sonra oğlu Caracalla'nın da ricasıyla şehri yeniden imara karar verdi. 197 yılında surları genişletti ve oğlunun adına bu yeni şehri "Augusta Antonina" olarak andı. Antonina adı Byzantion ile birlikte bir süre daha kullanımda kaldı.¹⁸ Böylece kentin ilk emperyal dönüşümünün temelleri âdeta yeniden atılmıştı.

Bu ilk önemli imar hareketi sırasında imparator Severus, Akropolis'i çevreleyen Galata Köprüsü'nün olduğu yerden itibaren Çemberlitaş ve Kadırga'ya doğru inmekte olan surları inşa ettirmekle kalmayıp Hipodrom'un ve Zeuksippos Hamamı'nın inşasını da başlatmıştı. Mese denilen iki tarafı sütunlu bir cadde de yaptırmış, Ayasofya'nın bulunduğu alanı imar ettirmişti.¹⁹ Artık kent dikkat çeken, ticari ve askerî faaliyetleriyle öne çıkan bir yer durumundaydı. Üstelik Roma'nın Anadolu ve doğu eyaletlerine yönelik siyasi ve askerî faaliyetlerinde önemli bir üs vasfına bürünmeye de başlamıştı. Zira Gotların yıpratıcı akınları şehrin savunmasının güçlendirilmesini gerektirmekteydi. İmparator Valerianus onlara karşı kenti koruma altına aldı ve surları güçlendirdi. Böylece Roma'nın ikiye ayrılıp yeni Roma'nın teşekkül etme süreci içinde Byzantion tam anlamıyla pagan binaları ve ortamı ağır basan bir Roma kentine dönüşmüş oluyordu. Hristiyanlığı benimseyen Roma İmparatoru I. Konstantinos'un (Büyük Konstantin) yeni imparatorluğu için Byzantion'u merkez seçme kararı, pagan Roma'dan ümidini bu anlamda kesmesi demektir. Onun vasıtasıyla Byzantion'un önceden kazandığı

¹⁸ P. Gyllius, *İstanbul'un Tarihi Eserleri*, çev. Erendiz Özbayoglu, İstanbul 1997, s. 29-32.

¹⁹ C. Mango, *Bizans Mimarisi*, çev. M. Kadiroğlu, İstanbul 2006, s. 40.

8- Konstantinopolis'in planı

temellere dayalı olarak en önemli emperyal değişim başlatılmış oluyordu.

Roma'nın yerine kuracağı yeni bir başkenti Hristiyan yüzüyle inşa etme fikrinin I. Konstantinos'un zihnine nasıl yerleştiği konusu tam olarak açık değildir. Belki pagan unsurların köklü ve kalıcı bir geçmişi bulunduğu, bunların izlerini kolayca silememe düşüncesinin etkisi bu noktada ileri sürülebilir. Roma'nın alternatifi Byzantion olabilir miydi? Bu soruya cevap vermek güç olmakla birlikte Roma'yı tamamen gözden çıkarmış olan I. Konstantinos'un oradan hayli uzakta farklı bir kenti seçmesinin altında, jeopolitik gerekçeler de yatmaktaydı. Ne de olsa burası Avrupa yakasındaydı, ama doğuya bir adım mesafede bulunuyordu. Hristiyanlığın kutsal mekânları Filistin ve Anadolu'yla yakınlığı ve organik bağı mevcut idi. Üstelik Trakya kesiminin ucunda olmak Batı'ya da rahatça ulaşılabilecek stratejik bir kolaylık sağlıyordu. Konstantinos'un Byzantion'dan daha önemli ve tahkim edilmiş özelliğe sahip Nikomedia (İzmit) dururken ondan daha geri planda gibi gözükken Byzantion'u seçmesi, kentin üzerinde bulunduğu üçgen şeklindeki yarımada'nın coğrafi

9- İmparator Theodosios'un Hipodrom'daki gösterileri izlemesi (Kuzey ve Güney kısımları) (Dikilitaş)

imkânları ve zengin hinterlandı yanında savunmaya hayli elverişli durumundan da kaynaklanıyordu. Zira üç tarafı denizle çevrili yarımada'nın kara tarafına yapılacak olan tahkimat müdafaayı hayli kolaylaştıracaktı. Bununla beraber daha önce İmparator Diocletianus tarafından Nikomedia bir süre imparatorluk başkenti gibi kullanılmıştı. En azından imparatorluğunun doğu topraklarının ana merkezi hâlinde düşünülmüştü. Fakat I. Konstantinos, içeride kalan veya en azından batıyı kontrol edebilecek bir noktada bulunmayan Nikomedia'nın yerine Byzantion'u seçmişti. Çünkü kent yukarıda belirtildiği gibi

sadece jeopolitik konumuyla değil, aynı zamanda kadim Byzantion'un doğu-batı eksenindeki önemi ve emperyal temellerinin mevcudiyetiyle de seçkin bir özelliğe sahipti.

İmparator I. Konstantinos muhteşem Roma İmparatorluğu'nun merkezini nispeten küçük bir kent olan Byzantion olarak tespit ederken burayı bir başkent hâline getirme projesini de hayata geçirdi. Yeni başkent inşası 324 yılında başladı. Konstantinos eski Byzantion'u neredeyse dört misli kadar büyüttü. Roma'ya benzer şekilde yeni binalarla süsledi, saray, senato binası, tapınak/kiliseler yapıldı, hipodrom

inşası tamamlandı. Yeni kentin 11 Mayıs 330'da da resmen açılışı gerçekleşti.²⁰ Bu yeni kurulan şehir ilk Hristiyan imparator olan ve 313 yılında Hristiyanlığı yasal dinlerden biri olarak kabul ettiren Konstantinos tarafından yine ilk Hristiyan imparatorluğun başşehri şeklinde tasarlanmıştı. Bununla beraber Konstantinos, Hristiyanlığı kentleşme programı içinde çok da fazla

²⁰ L. Brehier, "Constantin et la fondation de Constantinople", *RH*, 1915, c. 119, s. 248; W. Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası: 17. Yüzyıl Başlarına Kadar*, çev. Ülker Sayın, İstanbul 2001, s. 16-19.

10- Milion (Mil Taşı)

vurgulamamaya çalışmıştı.²¹ Ancak böyle dahi olsa onun zamanında yaptırılan dinî binalarla tebarüz eden İsevî unsurlar, kentin mühim fiziki parçalarını teşkil ediyordu. Bu bakımdan burasının ilk Hristiyan imparatorluk başkenti olduğunu ileri sürmek yanlış bir fikir olmaz. Gerçi Hristiyanlık 395 yılında Theodosios zamanında devletin resmî dini olarak ilan edilecekti; ancak Roma'nın bir Hristiyan devlete dönüşmesinin temelleri Byzantion'un Hristiyan başkent sıfatını kazanmasıyla atılmış oluyordu. Kısaca Byzantion'un adının yeni kurucusuna atfen "Konstantinopolis" olarak değiştirildiği 330 yılı, kent ve tabii ki onunla birlikte Roma İmparatorluğu için en önemli

dönüşümün başlangıcını oluşturmuştu. Bu isim hemen doğu sınırlarında ortaya çıkacak olan İslam devletlerince de "Kostantiniyye" şeklinde telaffuz edilecekti.

Yeni kentin tasarımında şüphe yok ki temel model Roma olmuştu. Fakat onun pagan kimliği, giderek Hristiyan cilasıyla sıvanacak ve Konstantinopolis'in özelinde gerçek bir Hristiyan başkenti doğacaktı. Yeni Roma/Nova Roma Konstantinopolis/Kostantiniyye, Marmara kıyısında Yenikapı'dan başlayarak Çukurbostan, Bayrampaşa Deresi, Cibali ve Haliç'e inen surlarla kuşatılmıştı. Merkez bugünkü Sultanahmet ve etrafıydı, Akropoldeki pagan tapınaklar durmaktaydı, Hipodrom ve Zeuksippos Hamamı kentin önemli parçaları olmayı sürdürüyordu. Konstantinos, Hipodrom'un inşasını tamamlayıp genişletti. Hamam ise elden geçirildi, Hipodrom'un doğu tarafına bitişik imparatorluk sarayının ilk binaları vücuda getirildi. Sultanahmet Meydanı'nın olduğu yerde, etrafı revaklı Augusteion Meydanı oluşturuldu, bunun kuzey kısmında Ayasofya ve patriklik sarayı vardı ve bu kesim ruhani bir merkez hâline getirilmişti. Böylece dinî merkez, imparatorluk sarayı ve kamuya açık Hipodrom ile uhrevi, dünyevi ve idari temsiliyet alanı ortaya çıkmış bulunuyordu. Hristiyan kenti burası temsil edecekti. Ana cadde olan Mese, Augusteion Meydanı'nın batısındaki Milyon taşından (bütün yolların başlangıç noktası, sıfır mil taşı) kara surlarına kadar uzanıyordu. Caddenin etrafında Konstantinos Forumu, ortasında Konstantinos Sütunu (Çemberlitaş) ve Fatih Camii'nin bulunduğu kesimde anıt mezar (daha sonra Havariyyun Kilisesi) oluşturulmuştu.²² Çevresinde kentin kuruluş kutlamalarının yapıldığı Çemberlitaş Sütunu üzerinde Tanrı Apollon benzeri bir pagan heykeli taşırken, bunun kaidesinin altına Hristiyanlık tarihi için önemli olan birtakım kutsal eşyalar (rölik) gömülmüştü. Böylece bir bakıma açık şekilde pagan geleneğine ait anıtlar, Hristiyanlığa ait unsurlarla melez bir yeni tasarım dâhilinde Konstantinopolis'in kent karakterini açık şekilde belirlemiş oluyordu. Hristiyanlığın kutsal şemsiyesi, daha sonra bütün bu elemanları kapsayarak, eski gelenekleri bütünüyle değiştirecekti.

İmparator Konstantinos'un attığı temeller, haleflerince kentin vasfına uygun şekilde sürdürüldü. İmparator II. Theodosios, V. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren surları batıya doğru geliştirdi (413-447); böylece bugünkü surlar ortaya çıkmış oldu.²³ V. yüzyılın ikinci

²¹ C. Mango, *Bizans: Yeni Roma İmparatorluğu*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2007, s. 85.

²² E. Akyürek, "İstanbul'da Bizans dönemi Mimarlığı ve Eserleri", *Kültürler Başkenti İstanbul*, s. 70-72.

²³ Müller-Wiener, *İstanbul'un Tarihsel Topoğrafyası*, s. 286-295; M. Philippides ve W.

11- Ayasofya (Salzenberg)

çeyreğine ait bir istatistiki bilgiye göre, başkentte 5 imparatorluk, 9 prenslik sarayı; 8'i kamuya ait 161 hamam, 4 forum, 5 tahıl ambarı, Hipodrom'un yanı sıra 2 tiyatro, 322 sokak, 4.388 konak (zengin evleri/*domus*), 52 revaklı giriş/*portico*, 20'si kamuya ait 140 fırın, 14 kilise vardı. Theodosios surlarıyla Konstantinos dönemine ait surlar arasındaki geniş boşluklar ve seyrek yerleşim yerleri mevcuttu.²⁴ Böylece şehir tarihî yarımada artık uzandığı son sınırlarına gelmişti; başkent'in ana omurgası tam anlamıyla oluşmuştu ve 1453'te fetih sırasında da bu durumunu koruyordu. Theodosios surları, bu son kertede dahi Osmanlı ordusunun karşısında hayli berkitilmiş şekilde aşılmaz bir set gibi duruyordu. Tarihî yarımada bu Hristiyan imparatorluk başkentini temsil eden en önemli yapı hiç şüphe yok ki Ayasofya idi.²⁵ İmparator Iustinianos, kent'in kurucusu Konstantinos gibi giriştiği imar hareketleriyle fiziki gelişmeyi tamamladı. Bazı tarihçilere göre de kenti baştanbaşa yeniden imar etti. Bunun sebebi ise kent'in tarihindeki önemli olaylardan biri olarak telakki edilen Nika İsyanı'ydı.

532 yılındaki bu isyan kent'in büyük ölçüde tahrip olmasına ve çok fazla sayıda insan hayatına mal

olmuştu. İsyanın sebebi kent'in emperyal gücünü halka göstermeyi amaçlayan Hipodrom'daki araba yarışlarında Mavili ve Yeşilli denen takımlar arasında husule gelen rekabete bağlanır. Rekabete devlet idarecilerinin de taraf olmasıyla baş gösteren huzursuzluklar, büyük bir halk ayaklanmasına dönüşünce İmparator Iustinianos'un tahtı bile tehlike altına girmiş, fakat isyan güçlüğü de olsa bastırılabilmişti. Doğrudan imparatorun tahtını tehdit eden bu isyan kent'in tarihî sürecinde daha sonraki benzeri olayların belki de ilkinin temsil edecektir. Bu aynı zamanda isyan ve kent ilişkisinin ilginç bir örneğini de oluşturacaktır. Yani bu yeni başkent'in Roma'nın ızgara şeklindeki planının aksine yelpaze biçiminde ayrılan caddeler ve bunları kesen büyük yollar hâlindeki kent düzeni, bu kabil isyanlar için asilere hayli müsait bir imkân tanıyordu. Nüfusun, mal ve para akışının idari merkezlerle olan iç içeliği ve mekân yakınlıkları da isyan için ideal bir ortam teşkil etmekteydi. Oyun, törensel eğlencenin gerçekleştirildiği kamu alanları yöneticilerle halkı yüze getiriyordu ve bu da tabii bir şekilde isyana uygun bir vasat oluşturuyordu. Konstantinopolis, Nika İsyanı'nın gösterdiği gibi isyanlara hayli uygun bir başkent hüviyetini bu fiziki özellikleri sebebiyle de taşımaktaydı. İsyanın baş gösterdiği alandaki Ayasofya, Zeuksippos Hamamı, sarayın Propyleia'dan Ares evine kadar olan

K. Hanak, *The Siege and the Fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography and Military Studies*, Surrey 2011, s. 297.

²⁴ Mango, *Bizans*, s. 85-86.

²⁵ Semavi Eyice, "Ayasofya", *DİA*, IV, 306-307.

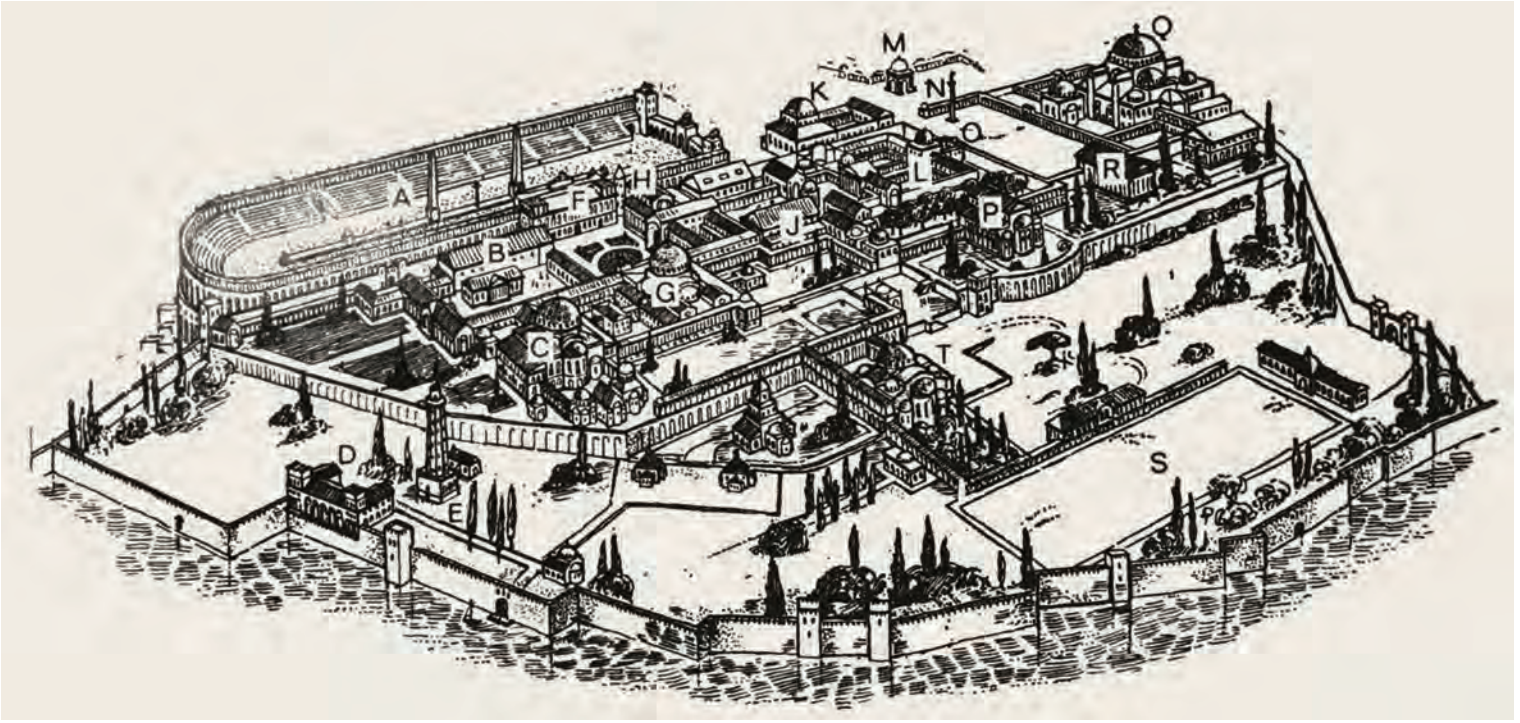
12- İmparator IX. Konstantinos ve İmparatoriçe Zoe'nin Ayasofya'ya para bağışlaması (Ayasofya)

kısmı ve Konstantinos Forumu'na uzanan sütunlu cadde ateşe verilmiş, etraftaki zengin evleri yağmalanmış, iktidarı temsil eden kısımların tamamı bu isyandan nasibini almıştı.²⁶ İlginç şekilde Nika İsyanı İslami literatürde biraz da farklı şekilde de olsa, Ayasofya'nın inşa edilmiş hikâyesiyle birlikte not edilir.²⁷

²⁶ G. Ergin, "Antik İstanbul'da Bir Taraftar İsyanı: Nika Ayaklanması", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine: İstanbul*, ed. Feridun M. Emecen, İstanbul 2010, s. 61-75.

²⁷ Bu isyan hareketi, daha XV. yüzyıldan itibaren anonim Osmanlı tarihlerinde Ayasofya'nın inşası ve İstanbul'un kuruluşu ile ilgili birtakım efsanevi bilgilere yer verilirken Iustinianus'un ateşe tapanlarla mücadelesi şekline dönüştürülmüştür.

Nika İsyanı'ndan güçlü çıkan İmparator Iustinianos, zarar gören Ayasofya ve Aya İrini kiliseleri yanında imparatorluk sarayının tahrip olan kısımlarını, Sergios ve Bakhos Kilisesi'ni, imparatorların gömüldüğü anıt mezar yeri olan Havariler Kilisesi'ni, Yerebatan Sarnıcı'nı, Zeuksippos Hamamı'nı, senato binasını, Revaklı Cadde'yi onarttı, bazılarını yeni baştan inşa ettirdi. Böylece VI. yüzyılda Konstantinopolis büyük değişim sürecini tamamlamış oluyordu. Doğu Hristiyanlığının en önemli merkezi olacak Konstantinopolis'in simgesi Ayasofya Büyük Kilisesi, sadece Hristiyan dünyası açısından değil daha sonra ortaya çıkarak büyük bir gelişme kaydedecek olan İslamiyet'in yayıldığı sahalardaki Müslüman devletler

13- İmparatorluk Büyük Sarayı (Mozaik Müzesi)

için de kutsi bir yer olarak telakki edilecekti. Bu gelenek hiç şüphe yok ki Osmanlı Türklerine de miras kalacaktı. Ayasofya çerçevesinde İslam tarihine giren efsaneler ve mitler, Kostantiniye'ye atfedilen kutsiyetle birlikte ilginç bir manevi motife dönüşecekti. Ayasofya efsaneleri Türk ve İslam tarihinin ilk geniş kapsamlı literatürü olarak fetihten sonra bile entelektüel düzeyde canlılığını koruyacaktı.²⁸

BAŞKENT KONSTANTİNOPOLİS: DOĞU VE BATIDAKİ ALGISI

Hristiyan Roma'nın ilk başkenti olmakla, önemli bir dinî merkez konumu asla unutulmayan Konstantinopolis, onun karşıt cephesini temsil eden Müslümanlarca da Peygamberlerinin hedef gösterdiği, hakkında birçok efsanenin oluşturulduğu mukaddes bir yer hüviyetine bürünmüştü. İslamiyet'in yeşerdiği coğrafyanın genişlemesiyle, Hristiyan dünyasının en doğusundaki büyük siyasi merkez hususiyeti kazanmış ve aynı zamanda doğu cihetinden gelebilecek büyük bir tehdit algılamasıyla da beslenmeye başlamıştı. Fakat İstanbul ilginç şekilde ikiye ayrılmış olan Hristiyan dünyasının batıdaki kolu için de Doğu'nun zenginliklerine ulaşma, mukaddes şehir Kudüs'ü Müslümanların elinden alma gibi yüksek ideallerin başlangıç noktası durumundaydı.

28 S. Yerasimos, *Kostantiniye ve Ayasofya Efsaneleri*, çev. Şirin Tekeli, İstanbul 1993.

Papalığın güç kazanmasıyla Batı Hristiyanlığı yükselirken bunların temsilcileri Doğu Roma'yı ve genel olarak onun da doğusundaki dünyayı zengin, uygar toplumlar olarak görüyordu. Böylece Batı zihniyetinde safiyane bir yaklaşımla Konstantinopolis'i de içine alan bir Doğu imajı belirdi. Bunun sonucu ortaya çıkan Haçlı Seferleri, sadece İslam dünyası dâhilinde kalan Kudüs'e ulaşmak değil Doğu Roma'yı dolayısıyla bunun başkenti Konstantinopolis'i de hedef seçmişti. Aleni olarak ortaya çıkan karşıtlık daha sonraki çatışmaların ana kaynağını teşkil etti; İslam'ın karşı koyuşu aynı paralelde dinî bir veçhe kazanmakta gecikmeyecekti.

Konstantinopolis merkezli Roma İmparatorluğu 395 yılında ikiye ayrıldığında başkentin kaderi, doğuya daha çok bağımlı bir hâle gelmişti. Doğu Roma Kilisesi Ortodoks inancı muhafaza ederken batıda farklı bir mezhebî oluşum zaman içerisinde büyük devletler kurup Roma'nın mirası üzerinde hak sahibi olmaya çalışacak olan Roma dışı kavimlerce, yani "Barbarlarca" benimsenerek dinî/siyasi otoritenin güçlenmesine katkıda bulunacaktı. Bu andan itibaren Batı ve Doğu kiliseleri Roma ve Konstantinopolis tarafından temsil edilen iki karşıt zıtlığın odak noktası hâline gelecekti. Doğru (Ortodoks) Hristiyanlığın merkezi olarak Konstantinopolis, Doğu Roma'nın hinterlandı için manevi bir öneme sahip olmuştu. Balkanlar, Anadolu ve Hristiyanlığın kadim coğrafyası üzerindeki dinî/idari kontrol Konstantinopolis'in elindeydi. Güçlenen Roma'nın temsil ettiği dinî uygulamalar iki başlılığı derinleştirirken,

14- Çemberlitaş

Doğu Roma'nın başkentinin Hristiyan dünyasındaki yeri ve algısı değişmedi. Burası Kudüs gibi kutsal bir merkezdi ve Batı Hristiyanlığınca da daima elde edilmesi gereken bir yer olarak görülüyordu. I. Konstantinos'tan sonra şehre Hristiyan bir havayı tam anlamıyla kazandırdığı anlaşılan Iustinianos'un Konstantinopolis'i Doğulu unsurları artık iyice ağır basan bir kent hâline gelmiş bulunuyordu. Başkent in bu imajı hem batıda hem de doğuda açık şekilde bilinir olmuştu. Batıdan kente yönelik tehlike için XI. asrı beklemek gerekecekti, Balkanlar ve Kuzey steplerinden akan kavimler yanında doğudan Sasanîler, daha VII. asırda burayı ana hedef seçmişlerdi. Bunun sebebi hiç şüphesiz yok ki başkent in zengin ve büyük bir merkez hâlinde bulunmasıydı. Doğu Roma'nın gücünü temsil eden Konstantinopolis, Avar (626) ve Sasanî tehlikelerini atlattı, ama İslamiyet'in zuhuruyla bu defa daha büyük bir tehlikeyle karşı karşıya kaldı.

İslam dünyasında Arap coğrafyacıların etkisiyle farklı bir Konstantinopolis temasının yaygın olarak literatüre girdiği açıktır. Aslında bu gelenek Hz. Peygamber'in gösterdiği yolda, daha Emevîler döneminde başlayan doğrudan Kostantiniye'ye yönelen askerî seferlerle temayüz etmiş görünüyordu. Bu dört büyük seferden üçü Emevîler (669, 674, 717) sonuncusu ise Abbasîler (781-782) tarafından icra edilmişti.²⁹ Özellikle Muaviye b. Ebu Süfyan'ın komutasındaki ilk kuşatma, bazı sahabelerin de katılımıyla, daha sonraki dönemlerde silinmeyecek bir iz bırakan, ayrıca türlü mitlerin oluşmasına zemin hazırlayan bir özellik kazanacaktı.³⁰ Hz. Peygamber'i Medine'ye hicreti sırasında evinde misafir etmiş olan Ebu Eyyüb el-Ensari'nin bu kuşatmaya katılıp surlar önünde hastalanarak vefatı, 1453'teki fethe kadar uzanan yolda İslam dünyası için büyük bir manevi motivasyon sağlayacaktı. Bu durumu Arap coğrafya eserlerinin "Kostantiniye" başlıklı bahislerinde görmek mümkündür. Şehre yönelik olarak artan ilgi, bu eserler vasıtasıyla giderek yaygınlaşmış olmalıdır. Öyle ki Kostantiniye bu geleneğin etkisiyle Müslüman hükümdarlar için Peygamber'in müjdesiyle İslam'ın "şehr-i mev'ûdu" yani vaat edilmiş şehri hâline gelmişti.

Kentin Arap coğrafyacılarının ilgisini çekmeye başlaması için Abbasîlerin son seferinin bitişini beklemek gerekecekti. X. yüzyıldan itibaren İslam coğrafyacıları Kostantiniye'yi tanıtmaya ve detaylı şekilde anlatmaya

²⁹ C. Avcı, "Müslüman Arapların İstanbul Seferleri", *Fatih Sempozyumları, Tebliğler II*, İstanbul 2006, s. 108-115.

³⁰ M. Canard, "Tarih ve Efsaneye Göre Arapların İstanbul Seferleri", çev. İ. Hami Danişmend, *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1956, sy. 2, s. 213-259.

15- İmparator Theofilos'un deniz surunu tamir kitabesi (IX. Yüzyıl) (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

tevessül ederlerken kentin eski ihtişamından çok şeyler kaybettiğinin pek farkında değillerdi. Aslında Balkanlar'ı altüst eden Avarların kenti kuşatma altına almalarından itibaren son Arap seferine kadar geçen sancılı süreçte, ortaya çıkan veba salgını gibi afetlerin de etkisiyle kent sosyal ve ticari açıdan bir erime dönemine girmişti. 717-718'deki veba, kenti neredeyse "gayrimeskûn" hâle getirmiş; bir tarihçi, ölüleri gömecek yer bile kalmadığını belirtmişti. Böylece emperyal kentin ilk büyük bunalımı VIII. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmış oldu. Neredeyse kent hayatı sönmüş durumdaydı; o kadar ki 740'ta büyük bir zelzele surları tahrip edince bunları tamir edecek ne insan gücü ne de para bulunabilmişti. 747'deki veba salgını ise kenti tam anlamıyla sarstı, nüfus nakillerine ihtiyaç duyuldu, tahrip olan su kemerlerinin inşası için dışarıdan iş gücü getirildi. Bu virane hâlimden kurtulması ise uzun bir sürece yayıldı. 755 yılından Haçlı Seferleri'ne kadar geçen uzun bir dönem, hayli ağır da olsa kent için yeniden toparlanma zamanını oluşturdu. X. yüzyılda kentin dinî veçhesi daha belirgin hâle gelmişti. Artık halkın toplandığı tek kamu alanını, ara sıra düzenlenen panayırlar bir tarafa bırakılırsa, kiliseler oluşturmaya başlamıştı. Komnenoslar döneminde ise kent hayli toparlandı, eski parlak günlerini andırırcasına büyük bir ekonomik canlılığa kavuştu, kalabalıklaştı, Akdeniz ticaretinde yeniden öne çıktı. X. yüzyılda kentte Rus ve İtalyan tüccarlar yerleşmiş durumdaydı. Venedik'e verilen imtiyazlar ticari hayatın şeklini değiştirmişti. 1148'de Haliç kıyısında Eminönü ile Unkapanı arasında kalan bölümdeki Venedik Mahallesi genişletilirken Latinler, Haliç kıyısı boyunca kentin en iyi binalarına sahip oldular.³¹

Başkentten yeniden kendini bulduğu bir dönemde Arap coğrafyacılarından İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-913), buranın "Bizantiniyye" olduğunun ve daha sonraları Büyük Kostantin'in krallığını buraya taşıdığıının, etrafını surlarla çevirerek Kostantiniye olarak adlandırdığını farkındaydı. Ayrıca Rumların bu büyük şehrine

"el-Bizirum" dendiğini de ifade ediyordu. El-Mes'udî (ö. 956-957) ise "İstanbul" şeklindeki kullanımı X. yüzyıla indirmişti ve burayı Rumların başşehri olarak anarken ismini "Bulin" olarak vermişti. Bu kelime şehir anlamına geliyordu, sivil halk bundan hareketle başkentlerini yaygın şekilde "isten-bulin" olarak adlandırıyordu. Bu yazılanlardan şehrin "Kostantiniye" adlandırması yanında bu son telaffuzla da yaygın olarak bilindiği çıkarımı yapılabilirse de söz konusu yazılış şeklinin Konstantinopolis'ten bozma olduğu tespit edilmiştir.³² Bununla beraber bu telaffuz yani İstanbul söyleyişi giderek yaygınlık kazanmıştır. Diğer Arap seyyahların benzeri ifadeleri de hayli dikkat çekicidir. Bazı Arap seyyahlar, yerli halkın kente "İstanbul" dediklerini açık şekilde belirtirler.³³ O kadar ki ansiklopedik anlayışla yazılan bazı eserlerde "Kostantiniye" yanında "İstanbul" adı da artık bir madde başlığına dönüşmüştü. Nitekim Yakut el-Hamevî (ö. 626/1229) bu şekilde müstakil başlık açan ilk coğrafyacısıdır, bu başlığın altında şehir hakkındaki atfını Kostantiniye'ye yaparak tafsilatı burada vereceğini bildirmiştir.³⁴ Bu şekilde "Kostantiniye" ve "İstanbul" adlarının kullanımı Doğu dünyasında giderek yayılmış ve Türk kaynaklarına da bu iki şekilde geçmiştir.³⁵ Anlaşılabacağı veçhile Doğu Roma'nın Hristiyan halkı için bu kutsal başkentleri sadece "polis" yani şehirdir. Bu durum

³² Bununla ilgili tartışmalar ve İstanbul adının Konstantinopolis'ten bozma olduğu hakkında bk. Marek Stachowski-Robert Woodhouse, "The Etymology of İstanbul: Making Optimal Use of the Evidence", *Studia Etymologica Cracoviensia*, vol. 20, 2015, s. 221-245.

³³ Bu bilgiler için bkz. A. Bakır, "Ortaçağ Coğrafyacılarının İzlenimleri Işığında İstanbul", *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine İstanbul*, ed. Feridun M. Emecen, İstanbul 2010, s. 150-153.

³⁴ C. Avcı, "Arap-İslâm Kaynaklarında İstanbul", *İstanbul Üniversitesi 550. Yıl Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu (XV. Yüzyıl)*, ed. Sümer Atasoy, İstanbul 2004, s. 99-100.

³⁵ Osmanlı coğrafyacısı ve seyyahı Âşık Mehmed (ö. 1605'ten sonra), *Takvimü'l-büldân*'i esas alarak hazırladığı eserinde Arap coğrafyacılarının İstanbul ile ilgili hemen hemen bütün bilgilerini nakledip kritiğini yapmıştır: *Menâzirü'l-avâlim*, haz. M. Ak, Ankara 2007, c. 3, s. 1054-1096.

³¹ Mango, *Bizans*, s. 92-96.

16- İstanbul Surları

“şehir” mefhumunun bizatihi Konstantinopolis’e ait bir tanım olduğuna işaret eder. Dönemin yerli halkı için diğer kentler, “şehir” değildir, bu ad yalnızca Konstantinopolis’e has bir özellik kazanmıştır. Yani “polis/kent” deyince akla hemen Konstantinopolis gelir. Üstelik bu ad doğudaki diğer kavimlerce de benimsenecektir. Doğu Roma halkının “istin-polis”i zamanla unutulurken, İslam dünyasında kuvvetle yerleşecek ve “Kostantiniye” adıyla birlikte sıklıkla kullanılmaya başlanacaktır.

Öte yandan İslam dünyasında ilk İstanbul tasvir ve tavsifleri, daha sonraki dönemlerde de şehrin imajı yanında bu çerçevede üretilen hikâye ve efsanelere kaynaklık etmiş gözükmektedir. X. yüzyılın ilk yarısında yaşayan astronom ve coğrafyacı İbn Rüste, esir olarak bir süre İstanbul’da kalan Harun b. Yahya adlı birinden naklen şehri tafsilatlı şekilde anlatır. Harun b. Yahya’nın beyanına göre, etrafı surla çevrili bu kentin Roma’ya açılan kapısı üzerinde beş fil heykeli bulunur, diğer önemli kapı “Bigas” (Pigi veya Silivrikapı) adını taşır ve demirdendir. Hipodrom’da tunçtan yapılmış at, insan ve çeşitli vahşi hayvan heykelleri vardır, imparatorun sarayının etrafı duvarla çevrilidir, çok geniştir; Ayasofya Kilisesi de muhteşem bir binadır, özellikle buradaki at ve yılan heykelleri tılsım amaçlı olarak konmuştur. Ayasofya’nın yakınında mermer üzerinde yer alan ve Ayasofya’yı yaptıran imparatora ait bir mezar ve heykel çok dikkat çekicidir.³⁶ Burada özetlenen İstanbul tasviri, daha sonraki pek çok Arap coğrafyacı için başlıca mehaz olacaktır. Harun b. Yahya tarafından I. Iustinianos’a, diğer kaynaklarda ise Büyük Konstantinos’a ait olarak gösterilen heykel etrafında pek çok hikâye türetilmiş, Arap literatüründeki bilgiler daha sonra Osmanlı kaynaklarına da yansımıştır. İmparatorun sağ elinin havaya kalkık olması, sol elinde küre bulunması, bir kısmı apokaliptik, çeşitli yorumların kaynağı olarak İstanbul imajında ilginç bir yer kazanmıştır. Kaynakların yorumuna göre imparator sağ eliyle insanları kente çağırır veya İslam

36 Avcı, “Arap-İslâm Kaynaklarında İstanbul”, s. 101-103.

topraklarını işaret eder. Sol elindeki küre üzerinde şu yazı vardır: “Ben dünyaya hâkim oldum ve işte onu küre gibi elimde tutuyorum. Fakat ne yazık ki bu dünyadan ayrıldım ve beraberimde hiçbir şey götüremedim.”³⁷

XIV. yüzyılda bir başka seyyah ed-Dımeşkî kentten söz ederken, Kostantiniye surlarının dışında Hz. Peygamber’in ashabından Ebu Eyyüb el-Ensari’nin mezarı olduğunu belirtmiştir.³⁸ Bu durum İstanbul’un fethi sonrasında mezar yerinin keşfinde II. Mehmed ve etrafındakilerin hangi bilgi kaynaklarından esinlenmiş olduklarına dair fikir verir. Bütün bunlara hiç şüphe yok ki Hz. Peygamber’e atfedilen türlü hadisler de eklenebilir. Arap literatüründe bu hadislerin şehre yönelik fetih umutlarını devamlı şekilde canlı tuttuğu açıktır. Bu hadislerin bir bölümünün sıhhati şüpheli olsa da ortaya çıkan tasavvurlarda ve fetih düşüncesinde itici rolleri olduğunu unutmamak gerekir. Burada belirtilmesi gereken husus ortaya çıkan kutsi bir gaye ve hedefin Kostantiniye/İstanbul üzerinde manevi ve dinî açıdan da takviye edilmiş bulunmasıdır. Aslında İslam dünyasındaki ilk Kostantiniye imajı söz konusu hadislerle belirmiştir. Bu hadislerin sahih kabul edilip muteber hadis külliyatlarında yer alanlarının tamamının “apokaliptik” yani kıyamet beklentileriyle ilgili olması hayli ilginçtir ve bu hadisler ileride temas edilecek olan geniş bir dinî literatürle desteklenmiş bir mahiyette özellikle Osmanlı Türklerinin fikriyatında etkili bir yer edinmiştir. Buna geçmeden önce, kentin emperyal imajı açısından Batı dünyasıyla olan bağına yeniden dönmek gerekir. Böylece Batı ve Doğu dünyalarının kesiştiği bir yer olma ve bu kültürlerin buluştuğu kent hâline dönüşme süreci daha iyi anlaşılacaktır.

Latinlerin kente olan ilgisi imparatorluğun ikiye ayrılmasından bu yana yeni dinî anlayışın şekillenmesiyle birlikte farklı bir siyasi veçhe de kazanmıştı. Ortodoks dünyası kendi içindeki mezhebî gerilimlerle sarsılır ve bunun etkileri başkente yansırken, burası aynı zamanda askerî saldırıların da hedefi olmuştu. Rus yıllıklarına göre daha 860’ta Ruslar kente ani bir hücumda bulunmuşlardı. Bizans kaynakları bu pagan kuzeylilerin yaptığı tahribattan söz ederken artık onların yavaş yavaş Hristiyan olmaya

37 Yakut ve Kazvini’den naklen C. Avcı, “Müslüman Arap Kaynaklarında Bizans Başşehri İstanbul (Konstantinopolis), *Akademik Araştırmalar Dergisi*, 2010, yıl 12, s. 47-48, s. 76. Âşık Mehmed’in konuyla ilgili nakilleri: *Menâzirü’l-avâlim*, c. 3, s. 1072-1073: “Dünyaya mâlik oldum ve dünya elimde bu top gibi idi ve açık elim gibi dünyadan mebsûtül-yed çıkıp el silkidim.”

38 Avcı, “Müslüman Arap Kaynaklarında Bizans Başşehri İstanbul”, s. 104.

17- Tekfur Sarayı (Flandin)

başladıkları ve imparatorun koruması altına girmeyi tercih ettikleri ve bu gibi hareketlere bir daha tevessül etmeyecekleri kanaatindeydiler. Rusların “Çargrad” diye adlandırdıkları Konstantinopolis’i hedef olarak seçmeleri bundan sonra da devam etti. Fakat Hristiyanlığın iyice yerleşmesiyle bu durum farklı bir görünüş kazandı.³⁹ Aslında Ruslar, Hristiyanlık iman ritüellerini ve kilise kurumunu Konstantinopolis’ten almışlardı. Onlara göre “Tanrı’nın koruduğu kent” Hristiyanlığın tabii olarak başkenti durumundaydı. Hristiyan ekümenliğinin merkezi, kutsal emanetlerin saklandığı yerd ve Yeni Kudüs olarak ortaya çıkmıştı. Anlaşılacağı üzere bütün Slavlar arasında olduğu gibi Ruslar açısından da Konstantinopolis/Çargrad bir mitos ve hayal şehriydi. Siyasi parçalanmışlık döneminde Konstantinopolis’in dinî ve merkezî özelliği iyice hâkim bir unsur hâline geldi. Tanrının koruduğu kente ve imparatoruna gösterilen saygı, XVI. yüzyılda kilise tarafından ortaya atılan “Üçüncü Roma Moskova” ideolojisiyle farklı bir yön kazanacaktı. Zaten bu dönemlerde kent Türklerin elindeydi. İmparator/çar olarak taç giyen IV. İvan (1547),

ekümenik Patrikhane’nin de bunu tanınmasıyla, Bizans mirasını sahiplenmeye başlayacaktı.⁴⁰ Bulgar ve Sırlar da aslında Doğu Roma’nın Hristiyanlaştırdığı gruplardı. Bunlar Roma’nın hâkim topraklarında birer Ortodoks tebaaya dönüşürken, siyasi güçlerini oluşturdukları andan itibaren giderek Konstantinopolis’e karşı düşmanca bir tavır geliştireceklerdi. Helenleşmeyen bu milletler zaman zaman başkentin kapılarına kadar dayanacak bir askerî hareket bile gerçekleştirip kente göz dikeceklerdi.

Mezhebî farklılığın etkisiyle Batı dünyası, Konstantinopolis’i söz konusu kuzeyli Hristiyanlardan çok daha değişik şekilde algılıyordu. Roma’da papalığın gücünün artması Konstantinopolis merkezli Doğu Hristiyanlığı açısından bir tehdit olabilirdi. Aslında Yeni Roma olarak Konstantinopolis, kendi dünyası dışındaki barbarlara boyun eğdirmek ve din değiştirtmek için gerekli bütün Hristiyanlık imajının sahibi durumundaydı. Bunun sebebi siyasi bir güç olarak da rakipsiz konumda bulunmasıydı. Başkentin patriklik vasıtasıyla dinî otorite hâline gelen gücü, evrensel vasfını vurgulamak üzere “ekümenik” şeklinde tanımlanmıştı. Bununla beraber Karolenj Hanedanı’nın siyasi kudret sahibi olması (812),

³⁹ M. U. Yücel, “Kiev Knezliği Dönemi Rus Kaynaklarında İstanbul”, *İmparatorluk Başkentinden Kültür Başkentine*, s. 175-205.

⁴⁰ *Konstantinopolis 1054-1261*, ed. A. Ducellier ve M. Balard, İstanbul 2002, s. 148-152.

18- İmparator II. Ioannes Komnenos, İmparatoriçe Irene ve oğullarının Ayasofya'ya para bağışlaması (Ayasofya)

Doğu Roma'yı sınırlandırmaya başlamıştı. Zira bu yeni kudretli gücün desteğini alan Roma, Lehistan'dan Hırvat topraklarına kadar uzanan alandaki Batı Slavlarının Hristiyanlaştırma işini âdeta Konstantinopolis'in elinden kapmıştı. Konstantinopolis'in bütün Hristiyanlığın başı olma iddiası böylece giderek sarsılmaya başlamış görünüyordu. Konstantinopolis XII-XIII. yüzyılın "barbar Batılılarını" daha fazla dikkate alma mecburiyetindeydi. Özellikle Latinler X. ve XII. asırlar arası büyük bir gelişme yaşamışlar, nüfus artışıyla birlikte büyük bir ticari, sosyal ve dinî bir değişim ve gelişim içine girmişlerdi. Bunların Konstantinopolis'e yönelik niyetleri şimdilik belirsizdi. Ama parçalanmış siyasi yapı içinde yekpare bir kuvvetin zuhur etmesi pek mümkün görünmüyordu. Güçlü ticaret ağına sahip İtalyan şehir devletleri için Konstantinopolis, Karadeniz'e ve kuzey steplerine, hatta ipek yolunun mahreçlerine uzanan yolda çok önemli bir ticaret ve liman kenti hâline gelmişti. Kentteki ticaret kolonilerinin varlığını idame ettirmesi son derece önemliydi. Bununla

beraber mukaddes yerleri hedefleyen Haçlı Seferleri çağı, derinde yatan dinî ve siyasi zıtlaşmaları Konstantinopolis temelinde gün yüzüne çıkaracak gibi görünüyordu. Doğu ve Batı Hristiyanlığı arasındaki ilişkiler, 1085'e doğru tam anlamıyla bozulmuş bir durum arz ediyordu. Kentteki Latin kiliseleri kapatılmıştı, halkın gözünde papa, dinsiz Normanlarla işbirliği yapan biriydi, siyasi çekişmeler sebebiyle papa imparator için afroz hakkını kullanabiliyordu. Fakat sonra ilişkilerde düzelmeye vuku buldu. Düzenlenen konsülde kutsal savaş için karar alınca, orduların Konstantinopolis'te bir araya gelmeleri kararlaştırıldı. Haçlıların bu oldubittisi, Konstantinopolis'te büyük bir endişeye yol açmakta gecikmeyecekti.⁴¹

İlk Haçlılar 1096'da Konstantinopolis'e geldiklerinde belki de ilk defa bu kadar muazzam bir kent görüyorlardı. Zenginlik ve ihtişamdan gözleri kamaşan bazı Haçlılar

⁴¹ *Konstantinopolis 1054-1261*, s. 55-69.

19- Fenari İsa Camii kazılarında bulunan havari büstleri ile süslü kemer (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

kentin etrafını yağmalamaktan çekinmemişti. Haçlı kumandanlarından Lorraine Dükü Godefroi de Bouillon, birlikleriyle geldiği başkent önünde karargâh kurarken İmparator Aleksios onları kentle irtibat ettirmeksizin hemen karşı yakaya geçirmek istiyordu. Aralarındaki anlaşmazlıklar Godefroi'nin kente saldırmasına yol açtı. Blakhernai Sarayı Mahallesi tarafından 2 Nisan 1097'de yapılan ani Haçlı saldırısı kentte büyük paniğe yol açtı. Ancak barışçı tavrıyla imparator bunlara karşı gücünü kabul ettirdi ve Godefroi vasallık yemini etmeye ve Boğaz'dan geçmeye istekli olduğunu bildirdi.⁴² Bu ilk problem, sonraki Haçlı Seferleri'nde kentin bizzat kendisini hedef hâline getireceğinin sinyalini vermiş oluyordu. Bu arada söz konusu gelişmelerin canlı şahidi olan Anna Komnena, Haçlı reislerinden Bohemond'un imparatorla buluştuğunda kendisine gösterilen hazine karşısında nasıl bir şaşkınlık duyduğunu nakletmekten kendini alamaz. Bu şaşkınlığın bizzat kenti görenler için de geçerli olduğunu düşünmemek için bir sebep yoktur.⁴³

Dördüncüsü gerçekleştirilen Haçlı Seferleri'nin başkent tarihinde çok önemli bir yeri vardır. Konstantinopolis'in yükselen talihi epeydir tersine dönmüş durumdaydı, özellikle 1071'den sonra Anadolu'ya giren Türkler karşısında kademe kademe geri çekilen çaresiz bir imparatorluk vardı. O kadar ki Türkler

neredeyse çok erken tarihlerde başkent karşısındaki topraklara yerleşmiş durumdaydılar. Haçlı Seferleri vasıtasıyla bu tehlikenin bertaraf edilemeyeceğini anlayan imparatorluk için tehlikeler giderek çok cepheli hâle gelmeye başlamıştı. IV. Haçlı Seferi bütün korkuların tam anlamıyla gerçekleştiği ve kadim imparatorluğun bir bakıma sonunu hazırlayan olayların başlangıcı olacaktı. En büyük darbeyi ise hiç şüphe yok ki Konstantinopolis alacaktı. Kentin emperyal karakterini bir bakıma sona erdiren 1204'teki Latin işgalinin etkileri ve izleri neredeyse imparatorluğun son nefesini vermesine kadar silinmeyecekti. Modern tarihçiler arasında IV. Haçlı Seferi'nin niçin asıl hedefine değil de Konstantinopolis'e yöneldiği konusu hayli merak edilen bir meseledir. Dönemin tarihçileri için ise aranan suçlu Venedik Docu Enrico Dandolo'dan başkası değildir. Papanın Haçlı seferi çağrısını destekleyen Venedik docunun niyeti Bizans'taki taht değişikliğini kabul etmeyip mevcut imparatorun yerine Batı'ya sığınmış olan önceki imparatorun diğer oğlu Aleksios Angelos'u geçirmektir. Aleksios, Konstantinopolis üzerine gidilip, gözlerine mil çekilerek hapse atılan babası İmparator II. Isaaikos'u kendisiyle birlikte tahta çıkarmaları teklifini getirmiş ve bu arada hayli cömert bir karşılığa bulunacağını da vaat etmişti. Onun cömert ödülü Venedik docu için bulunmaz bir fırsat olmuştu. Aleksios 200.000 altın ödemeyi, sefer için asıl hedef olan Mısır'a yolculuk için gerekli erzakı temin etmeyi, 10.000 kişilik Bizans birliğini onların emrine vermeyi

⁴² Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi*, c. 1, s. 116-117.

⁴³ *Alexiad*, çev. Bilge Umar, İstanbul 1996, s. 322.

20- Galata'daki surların tamir edilmesi vesilesiyle hazırlanan 1452 tarihli kitabe. Kitabede, "Değerli soylu yönetici Nicolaus Antonius Spinula bu taşta Roma İmparatorluğu'nun Podestaliğini yaparken birkaç günde kule için yaptırttı." yazılıdır (İstanbul Arkeoloji Müzesi)

taahhüt etmiş bulunuyordu. Üstelik kutsal topraklardaki hâkimiyet için gerekli asker gücünü sağlayacaktı, keza bütün imparatorluğun Roma'daki papanın üstünlüğünü tanıyacağına söz veriyordu. Venedik docu bu çılgınca tekliflerin anlamsız olduğunu gayet iyi biliyordu, Konstantinopolis'te iki defa bulunduğu için gerçek durumun farkındaydı. Ticari rakipleri olan Pisalılar ve Cenovalılara verilen imtiyazlar canını sıkımişti ve tahttaki İmparator III. Aleksios'a hiç güvenmiyordu.

Haçlı gemileri 23 Haziran 1203'te Yeşilköy açıklarına demir attı. Kentin uzaktan görünüşü, surları, ihtişamı, kuleleri, sarayları, kiliseleri akıllarını başlarından almış gibiydi. Gemiler ertesi sabah sur boyunca ilerleyip Üsküdar tarafına yanaştı ve Temmuz'un ilk günü burada küçük bir Bizans birliğiyle çatışma meydana geldi. İmparator III. Aleksios pek sevilmeyen bir imparatordu; ama kent halkı Latinlerin kendilerine empoze ettiği genç Aleksios'u, kukla bir hükümdar olacağı kanaatiyle, benimseyecek gibi görünmüyordu. Latinler bu duruma biraz şaşırmışlardı, durum genç Aleksios'un söylediği gibi değildi, halk onu iştiyakla beklemiyordu. 5 Temmuz'da gemiler limana doğru ilerledi, ertesi günü zincir kırıldı ve donanma Haliç'e kolaylıkla girdi. Haliç surlarından içeri girişler 17 Temmuz'da gerçekleşti. İmparator, kızıyla birlikte kentten kaçtı. Haliç tarafındaki mahalleler alevler içindeydi, içeride mücadele sürüyordu. Ertesi günü imparatoruz kalan Bizanslılar II. Aleksios'u hapisten çıkarıp imparator yaptılar. Bu duruma şaşırın Haçlılar, II. Aleksios'un kendisini hükümdar olarak tanırlarsa oğlu Aleksios'u ortak imparator yapacağını, onun kendileriyle yapmış olduğu anlaşmayı da onaylayacağını bildiren teklifini alınca bunu kabule mecbur oldular. 1 Ağustos 1203'te IV. Aleksios

unvanını alan genç Aleksios, imparator tacı giydi. Batılı güçler kentin zenginliğine ve kutsal yadigarlara imrenerek bakıyorlardı. Ancak Aleksios verdiği sözleri tutamadı. Kent halkı yeni imparatorun kendilerini ve kiliselerini Roma'ya sattığına kani idiler. Papa da patriği Roma'ya çağırarak üstünlüğünü göstermek istiyordu. Kentte halk ile Batılılar arasındaki büyük gerginlik her an bir çatışmaya dönüşebilirdi. Nitekim korkulan kısa süre sonra gerçekleşti; Bizanslı bir grubun Cenova, Pisa ve Venedik dükkânlarına saldırması, kiliseleri ateşe vermesiyle çatışmalar başladı. Ardından fanatik Latin grupları, kentin Müslüman mahallesine saldırdılar ve buradaki mescidi yaktılar. Yerli halk Müslümanları kurtarmaya gelince, Latinler geri çekildi ve bu sırada bazı binaları ateşe verdiler. Çıkan büyük yangın bir hafta sürdü. Aleksios kış yaklaşırken Haçlılara vaat ettiği parayı ödeyemeyeceğini artık kabullenmiş görünüyordu. Haçlılar ise borcun kapatılması için sürekli talepte bulunuyorlardı. Sonunda imparatora bir ultimatoma verildi. Haçlılar, alacaklarını zor kullanarak tahsil etmek için savaşa kararlı olduklarını bildiriyorlardı. Kentteki çatışmalar artık aleni hâle dönüşmüştü, limanda Venedik gemilerini yakma teşebbüsü başarısız olmuşsa da 1204 Ocak'ında Ayasofya'da ayaklananlar idareyi ellerine geçirmeyi başarmışlardı. Asiler III. Aleksios'un damadı Aleksios Dukas (lakabı Murtzuphlos: Somurtkan) adlı bir asilzadeyi V. Aleksios olarak tahta geçirirken IV. Aleksios yakalanarak hapsedilmiş ve öldürülmüştü. Aynı akıbete babası Isaakos da uğrayacaktı.

Yeni imparator Latinleri hemen kentten çıkarmak ve selefının imzaladığı anlaşmayı da yırtıp atmak istiyordu. Bu durum Latinler için bulunmaz bir nimet oldu, kendilerini bağlayacak hiçbir şey kalmamıştı, artık rahatlıkla kenti ele geçirebilirlerdi. Artık IV. Haçlı Seferi'nin açık bir amacı olmuştu: Konstantinopolis'in zaptı ve Doğu Roma İmparatorluğu'nun fethi. Haçlı liderlerinin 1204 Mart'ında yaptıkları anlaşma şöyleydi: Ganimetler paylaşılacak, bir imparator seçilecek ve eyaletler de kendi aralarında dağıtılacak; Latin asıllı bir imparator seçilmesi altı Venedikli ile altı Franktan oluşan komiteye bırakılacak. Bu heyecanlı anlar yüreği kutsal topraklar için yanan "en Hristiyan" Haçlıları bile etkilemişti. Başlangıçta kentin ihtişamına hayranlık duyan Haçlılar şimdi buranın yerli sakinlerini küçük görüyorlar ve aşağılıyorlardı; üstelik ruhbanları, sapmış ve delalete düşmüş Bizans kiliselerindeki değerli kutsal eşyaların gerçek Hristiyanlara ait olması gerektiğini onlara telkin ediyordu. Mart 1204'te her şey hazır, ilk saldırı 9 Nisan'da gerçekleşti ve olaylar çığ gibi büyüdü. Haçlılar şehre girdiler, İmparator Bukoleon sarayına çekildi, geceleyin gizlice kaçıp Trakya'daki

21- Belgratkapı

kayınpederine sığındı. Haçlı liderleri imparatorluk sarayına giderken askerleri bütün şehri yağmalamaya başladı. Üç gündür sürmekte olan yangın pek çok evi yutmuştu, katliam, yağma ve tecavüzler birbirini izliyordu. Emperyal kentin aradan geçen dokuz asır boyunca koruduğu antik hazineler, anıtlar yıkıldı; metal olan değerli heykeller ve eşyalar alındı yahut eritildi; konaklar, saraylar, kiliseler, manastırlar tamamen soyuldu ve tahrip edildi. Tecavüzden rahibeler bile kendilerini kurtaramadı. Kutsal Havariyyun Kilisesi ile Konstantinos'unki dâhil imparator mezarları yağmadan nasibini aldı. Iustinianos'un cesedi bile ortalığa atıldı. Ayasofya'nın altın ve gümüş mihrabı parçalandı. Bir fahişe, patriğin makamına çıkmış şarkılar söylüyordu.⁴⁴ Pek çok kutsal eşya ve değerli eser gemilere yüklenerek batıya taşındı. Bunlardan en iyi bilineni Venedik'te San Marko Kilisesi'ndeki tunçtan yapılmış dört at heykeldir. Olayların canlı tanığı olan tarihçi Niketas Khoniates, yapılan tahribatın mahiyeti hakkında nispeten abartıdan uzak bir anlatım sunmuştur. Yeni Roma'nın başkentinin dindaşlarınca yakılıp yıkılmasına şahit olan Niketas, kent için şu ağıtı yakmıştı:

Ah benim şehrim, benim sevgili şehrim, bütün şehirlerin gözbebeği, kâinatın gururu olağanüstü şaheseri, kiliselerin anası, dinin en büyük önderi, Ortodoksluğun rehberi, ilimlerin hayat kaynağı, bütün güzelliklerin yuvası, sen Tanrı'nın elindeki kâseden ilâhi gazabı tatmak zorunda kaldın. Sen bir zamanlar yağın ve Pentapolis'i yıkıp mahveden ateşten daha feci bir ateşle yandın... Hangi şer güçleri seni dışlayıp yok etmek istedi, hangi kiskanç ve insafsız intikam şeytanları sana çılgınca saldırdı, karşı konulmaz, gözü

dönmüş kişiler sana bir gelin odası hazırlayacakları yerde, seni ortadan kaldırıp yok edecek ateşi körüklediler Ah, bir zamanlar zarif hatlarıyla imparatorluk ipekleriyle purpur rengine bürünmüş güzel şehir, şimdi nasıl böyle necis, sefil ve her türlü kötülüğe açık hâle geldin, nasıl hakiki evlatlarından yoksun kaldın. Ey, tahtı eskiden yüksekte olan, gücü uzaklara erişen, güzellikte muhteşem, hem genişliği hem de azametiyle füsûnkâr olan şehir, şimdi paha biçilmez hükümlanlık tacın kırılmış, saray esvabın, zarif imparatorluk peçelerin yırtılmış, sökülmiş yerlerde yatıyorsun... Seni kim kurtaracak, kim seni teselli edecek, kim koruyacak, kim senin kötü talihine üzülecek, kim dönüp de senin iyiliğini düşünecek...⁴⁵

Başkentini uğradığı bu büyük yıkımı daha iyi anlamak için bundan yaklaşık otuz yıl öncesine ait bir görgü şahidinin kent hakkındaki intibaları hayli önem arz eder. Tudelalı Benjamin adlı bir Yahudi seyyah, İtalya ve Balkan şehirlerini gördükten sonra geldiği Konstantinopolis'in zenginliğini ve güzelliğini öve öve bitiremez. Buranın çeşitli ülkelerden gelen tüccarlarla âdeta kaynadığını, çok hareketli, zengin bir kent olduğunu, İslam dünyasındaki Bağdat bir tarafa bırakılırsa Konstantinopolis'in bir benzerinin daha olmadığını yazar. İmparatorun sarayının ihtişamından, altın, gümüş ve kıymetli taşlarla bezeli sütunlardan, tahttan söz eder, halkının zenginliğinin göz kamaştırdığını belirtip "Konstantiniye'den zengin başka bir şehir var mıdır bilmem" diyerek hayranlığını tekrar ifade eder.⁴⁶ Öyle anlaşılıyor ki bütün bu zenginlik ve ihtişamın sonu Latin işgaliyle gelmişti. Bununla beraber Latin hâkimiyetinde iken kente gelen bazı Batılı gözlemciler hâlâ kentin büyüleyici atmosferinden derinden etkilenmekteydiler. Gerçi bu dönemde ticari hayatta bir gelişme olmuş, kentin sosyal hayatında belirli bir düzelmeye görülmüştü. Fakat artık Yeni Roma'nın başkentinin kadim özelliklerini önemli ölçüde kaybettiği de açıktı. Doğu Roma'nın toprakları Latinler tarafından paylaşılırken kentte yeni bir Latin imparator vardı. Ortodoks kent şimdi fiziki bakımdan olmasa bile siyasi açıdan Latin kentine doğru dönüşüyordu. Bu emperyal kentin kimliğinin tarihe karışması anlamına geliyordu. Bir ara coğrafi yapısının uygunluğu sebebiyle Venedik'in buraya taşınması bile gündeme gelmişti, ama bu sadece düşüncelerde kalacaktı.

⁴⁵ Niketas Khoniates'in *Historia'sı*, s. 152-153.

⁴⁶ Ortaçağda İki Yahudi Seyyahın İslâm Dünyası Gözlemleri, çev. Nuh Arslantaş, İstanbul 2009, s. 35-36 (1165-1173 yılları arasında seyahatini gerçekleştiren Benjamin'in eserini 1173'te yazdığı belirtilir).

⁴⁴ D. M. Nicol, *Bizans ve Venedik: Diplomatik ve Kültürel İlişkiler Üzerine*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2000, s. 118-137.

XVI. yüzyıl sonlarında Venedikli bir diplomat, sözlü olarak kendisine ulaşan bu bilgiyi, İstanbul'un eşsiz konumunu göz önüne sermek için kullanmıştı. Ona göre Venedikliler Fransızlarla birlikte kentin bir bölümünü denetim altında tuttıkları sırada “Venedik Devleti’ni olduğu gibi Konstantinopolis’e taşımak nasıl olur?” diye aralarında konuşmuşlardı. Çünkü burası Venedik’in “dünya gemiciliği algılayış dehasını ve denetimini” verimli komşu bölgelere kadar yaymak için çok uygun görünüyordu.⁴⁷ Yazar bu kenti görmenin dünyada görülebilecek en güzel şeyi görmek olduğuna vurgu yaparak argümanını güçlendiriyordu.

IV. Haçlı Seferi gerçekten amacına ulaşmıştı. Bunu bütün Batı dünyasına bildirmek “Tanrı’nın inayetiyle Romalıların İmparatoru” olan Baudouin’e düşecekti. Haberi alan Papa III. Innocentius da bu işgali bir Tanrı mucizesi olarak görüyordu, hemen imparatorluğu ve onun hükümdarını manevi himayesine aldı. Venedik docu Hristiyanlığa büyük hizmet etmişti, artık Haçlı yemininden azade olabilirdi. Konstantinopolis bundan sonra “Romania İmparatorluğu”nun merkezi olacaktı. “Bizans’taki Venedik” güçlü bir şekilde ortaya çıkmış oluyordu. Kent bu yanmış ve yıkılmış hâlini çok uzun süre korudu. 1261’e kadar süren Latin hâkimiyeti döneminde Konstantinopolis kayda değer bir imar hareketine sahne olmadı. Latinler yeni bir yapı yapmadılar, bazı kiliselere el koyarak bunları kullandılar. Kyriotissa (Kalenderhane Camii) Fransiskenlere ayrılmıştı, onların yaptığı ve bugün Arkeoloji Müzesi’nde sergilenen Aziz Franciscus freskosu Latinlerden kalan tek sanat eseridir. 1261’de VIII. Mikhael Palaiologos imparator olarak kente geldiğinde birkaç yıldır süren karışıklıklar ve kentin iyice tahribine yol açan olayların da etkisi sonucu tam bir enkaz ile karşılaşmıştı. Kentin yeniden imarına girişildiyse de korkunç tahribatın izleri kolay silinmedi.

Arap coğrafyacı Ebü’l-Fidâ, İbn Battuta ve İspanyol elçisi Clavijo’nun anlattıkları, kentin Latin işgalinden sonraki toparlanmasının çok uzun zamana yayıldığını ortaya koyar. Onların anlattıklarından ve bugüne ulaşan eserlerden hareketle kentin Osmanlı fethi öncesindeki fiziki durumunda büyük bir gelişme olmadığı söylenebilir. Ebü’l-Fidâ (1331) kenti rutin ifadelerle Ayasofya ve önündeki tunçtan heykelden bahsederek kısaca anlatırken, suriçinde ekin alanları ve bostanlıkların olduğunu ve kentte hayli harap bina bulunduğunu açık şekilde yazar.⁴⁸ İbn Battuta 1332’de kentin daha önce

uğradığı tahribattan bihaber olarak burayı “muhteşem Kostantiniye” diye anar. Kent “sonsuz derecede büyüktür” ve iki kısma ayrılmıştır. “Astanbul” denen kısım Haliç’in doğu yakasındadır. Hükümdarla devlet erkânı burada oturur, nüfusun çoğu da buraya yerleşmiştir. Çarşıları düzenli ve taşla döşelidir, ayrıca çarşı esnafının ve zanaatkârların çoğu kadındır... Bu kadar kalabalık şehirde halkın ekserisi rahipler, münzeviler ve keşişlerden oluşuyor.”⁴⁹ İbn Battuta belli belirsiz de olsa kentin erkek nüfus bakımından eksikliğini satır aralarında verir, kadınların pazarcılık yapmaları da bununla ilgili gibi görünür. Onun Latinler ile ilgili verdiği bilgiler ise sadece Galata tarafının tasvirini içine alır. İbn Battuta’nın bu anlatımına karşılık 1403 Ekim’inde kente gelen İspanyol/Katalan elçisi Clavijo, başkentini eski ihtişamından çok şey kaybetmiş olduğunun farkındadır. Gezdiği kiliselerden ve saraylardan söz ettikten sonra kentin fiziki konumunu tasvir ederken şöyle der:

İstanbul şehri kalın ve yüksek surlarla çevrilmiştir, bu duvarlar üzerinde birçok kule dikkati çeker. Surlar üçlü bir yapı arz eder. Üçlü surun uzunluğu 29 km.’dir. Bu surların bir tarafı Marmara’ya diğer tarafı Haliç’e hâkimdir. Marmara Denizi’nden uzakta ve Haliç’e hâkim olan kesimde Blachernea sarayı bulunur. Şehir geniş olmakla birlikte nüfus pek fazla değildir. Şehrin içindeki tepelere, vadilere ekin ekilir ve her yerde bahçeler vardır. Kentin en kalabalık iskân yeri Marmara’ya uzanan bölümdür. Ticaret merkezi ise limanın bulunduğu Galata kesimidir... Şehrin her tarafında muazzam saraylar, kiliseler ve manastırlar vardır. Ancak bunların çoğu harap. Bütün bunlardan Konstantinopolis’in ilk devirlerde dünyanın en asil başkentlerinden biri olduğu anlaşılır... Rumlar bu şehre bizim gibi Constantinople demezler İstanbul derler.⁵⁰

Açıkça fark edileceği gibi yarım asır sonra gerçekleşecek Osmanlı fethi öncesinde kent, Clavijo’nun Latin işgalinden bir asır sonraki bu gözlemlerinin ışığında hâlâ kendisini toparlayamamıştır. Nüfusu azalmış, binalarının çoğu harap büyük bir kasabaya dönmüştür. Konstantinopolis’in yeniden emperyal bir başkente dönüşmesi için Osmanlı Türklerinin kenti ele geçireceği XV. yüzyılı beklemek gerekecektir.

516; Âşık Mehmed’in *Takvîmü’l-bıldân*’dan yaptığı nakil şöyledir: “Dâhil-i sūr-ı Kostantiniye’de müzderâ’ ve besâtin vardır ve medine-i Kostantiniye’de harâb-ı keşir vardır.” (*Menâzirü’l-avâlim*, c. 3, s. 1068).

49 İbn Battuta *Seyahatnâmesi*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2000, c. 1, s. 504-505, 508.

50 *Timur Devrinde Kadis’ten Semerkand’a Seyahat*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 2007, s. 48-49.

47 L. Valensi, *Venedik ve Bâb-ı Âli: Despot’un Doğuşu*, çev. A. Turgut Arnas, İstanbul 1994, s. 76.

48 *Geographie d’Aboulfeda*, çev. Joseph-Toussaint Reinaud, Paris 1848, c. 2, s. 315-

22- Konstantinopolis'in 1453'teki topoğrafyası (Ernest Mamboury)

İkinci Roma'nın hemen yanı başındaki sınır hattında bir Türkmen Beyliği olarak ortaya çıkacak Osmanlı Türkleri için ise bu kent, her şeye rağmen çok farklı bir yere sahipti. Osmanlılar 1300'lü yılların başından itibaren başkent etrafında kesif bir faaliyet içinde olmuşlardı. Buranın öneminin de farkında idiler. Öyle ki İslami literatürden gelen algılarla beslenen Osmanlı entelektüelleri için burayı ele geçirmek hiç şüphesiz kutsal bir dava gibi görünüyordu. Fakat ilginç şekilde bu kentin İslam'ın Peygamberi'nin hadislerine dayanan bir başka karanlık yüzü daha vardı ve Osmanlı entelektüel dünyasında, birtakım siyasi mülahazalardan da beslenmiş olarak bu yönü hayli etkili vurgularla kendisini gösterecekti. İstanbul'un İslam ve Türk

dünyasında İstanbul imajının olumlu ve manevi açıdan elde edilmesi gereken bir ideal yer olarak görüldüğüne şüphe yoktur. Şehrin Osmanlı fethiyle birlikte farklı bir mahiyete bürünecek olan emperyal dönüşümünde, söz konusu algıların yerini tayin etmek son derece önemli görünmektedir. Ancak meselenin başka yönleri de vardır. Her büyük ve önemli başkent gibi Kostantiniye/İstanbul hakkında türlü söylentilerin ortaya çıktığı, başa gelen felaketlerin inançsızlıkla bağdaştırıldığı bir devirde, şehrin bütün kötülüklerin kaynağı olarak görüldüğü de belirtilmelidir.

Osmanlıların Bizans'ın başkentini etrafını çeviren devleti için Kostantiniye siyasi açıdan âdeta bir "çıbanbaşı"

23- Fatih Sultan Mehmed savaşırken (Hünernâme)

gibi telakki ediliyor; aynı zamanda entelektüel dünyasında da eski Bizans ve Arap edebiyatında gelen etkilerle bir taraftan kutsal bir şehir, öte yandan da aynı nispette toprağında lanetin ve kötülüklerin kol gezdiği bir belde olarak nitelendiriliyordu. Başkent in bu meşum yüzüne çok sonraları 1544-1547 yılları arasında İstanbul'da bulunan Fransız seyyah Pierre Gyllius de işaret etmişti: Seyyah şehrin kadim eserlerini tanıtırken Bizans kaynaklarına dayalı olarak bu muhteşem payitaht hakkında olumsuz söylentileri ve kötü kehanetleri de belirtme ihtiyacı duymuş ve Bizanslı Ioannes Tzetzes'e dayanarak "Öküz böğürecek, boğa yas tutacak.", "Yazık sana İstanbul yedi tepe üzerinde oturuyorsun, bin yıl yaşamayacaksın." gibi rivayetlere yer verip bunların yorumunu yapmıştı.⁵¹ Söz konusu rivayetler, yazarın döneminden bir asır evvel ortadan kalkan Bizans'ın kadim sakinlerinin kalbinde şehirleri hakkında kökleşmiş olan, bir gün korkulu günlerin geleceği beklentisinin acı bir tezahürüydü.

Aslında bu büyük başkent için apokaliptik yani kıyametle ilişkilendirilen kehanetlerin tarihi hayli eskidir.

⁵¹ İstanbul'un Tarihi Eserleri, s. 175-178. Gyllius eserine ayrıca, daha etkili olan Erythrailli Sbylla'nın meşhur kehanetini de kaydetmiştir.

Hristiyan inancında erken tarihlerden beri dünyanın sonunun geleceği beklentisi hâkim bir argüman olmuştu. Hristiyan Roma'nın ortaya çıkışından sonra da bu düşünce sürdü. Tevrat'a dayandırılan apokaliptik unsurlar İncil'de de etkili bir anlatımla sunulmuştu. Göğe yükselen Hz. İsa'nın tekrar gelişi beklentileriyle beslenen bu kıyamet anlayışı içinde, bu son saati belirleyecek işaretler önemliydi. Hastalıklar, kıtlıklar, depremler, sahte peygamberler, Karşıt Mesih'in (Deccal) zuhuru, son saatin habercileri gibi mütalaa ediliyordu. İlk Hristiyanların Roma İmparatorluğu için uyarladıkları kehanetler, Roma'nın Hristiyan bir devlete dönüşmesiyle kısmi bir mahiyet değiştirdi. Ancak bu bile nihai akıbetin öngördüğü bir olgu idi, çünkü Hz. İsa, İncil'in bütün dünyaya vaaz edecek bir konuma ulaşacağını söylemişti. Bununla beraber kehanetler, imparatorluğun merkezinin Konstantinopolis'e taşınmasıyla farklı bir yönelim arz etti. Son saatlerin zuhurunda Roma'nın rolü, şimdi Konstantinopolis merkezli olarak tezahür etmeye başladı. Yani günahlardan son arınma şartı olarak yıkılması gereken lanetli imparatorluk başkentleri dizisinde Konstantinopolis, Babil ve Roma'nın yerini almış bulunuyordu.

Kıyamet senaryoları içinde yer alan İstanbul'un, burayı hedefleyenler için sadece mukaddes bir vazife, Peygamber'in müjdesine mazhar olmak isteyen hükümdarların ilahi bir misyonu yahut kırmızı elması şeklinde, birçoğu çok sonraları ortaya çıkmış kutsi unsurlarla idealize edilmiş bir yer olarak değil, aynı zamanda lanetli, her türlü tehlikeye açık, yıkılıp yeniden inşa edilmemesi gereken "menhus" bir yer olarak da algılandığını, bunun ciddi bir literatür birikimiyle de desteklendiğini gözden kaçırmamak gerekir. Bu olayın sosyal ve dinî boyutunun temelleri ister Bizans "söylenceleri", ister daha eskiye giden ve başka şehirler için söylenip de sonradan İstanbul ile özdeşleştirilmiş olan unsurlara dayalı olsun, hakkında ciddi bir bilgi birikiminin ve literatürün varlığının mevcudiyeti, boş ve gereksiz inançlar manzumesi olarak görülüp bir tarafa bırakılmasını önleyecek ölçüde dikkate alınmasını mecburi kılmaktadır. Babil, Roma gibi lanetli imparatorluklar başkenti silsilesi içine İstanbul'un da dâhil edilişi, apokaliptik gelenek bakımından son derece dikkat çekicidir. Bu söylemi, herkesçe bilinen ve tanınan kalabalık şehirlerde yaşayanların başlarına gelen felaketler karşısında günahkârlıklarını, oturdukları şehirle bütünleştirme eğiliminin bir yansıması şeklinde sosyo-psikolojik bir çerçevede algılamak da mümkündür. Ayrıca fethin muhalifleri için de bu konunun önemli bir dayanak ve argüman teşkil etmesi, tarihî değerlendirmeyi

24- Osmanlıların İstanbul'u fetih girişimlerinin iki abidesi Rumeli ve Anadolu hisarları (II. Mahmud'a Rusya'dan hediye edilen saatten ayrıntı, TSMK, nr. 53/106)

yerli yerine oturtmaya yardımcı olacak verilere ulaşmayı sağlaması açısından müstağni kalınmayacak raddelerde ilgi çekici bir hususiyet taşır.⁵²

İKİNCİ BÜYÜK DÖNÜŞÜM: OSMANLI İSTANBUL'U

Klasik Çağın Dünya Kenti

Kadim Roma'nın ikinci büyük payitahtının, kuruluşundan 1.100 yıl sonra ilk defa bir ölçüde kehanetleri haklı çıkarırcasına doğudan gelen bir kavim tarafından ele geçirilmesi, hiç şüphe yok ki bu muhteşem kentin tarihî dönüşüm süreci içinde son ana kırılmayı işaret eder. XV. yüzyıla gelindiğinde kentin zaptı, sadece siyasi ve askerî gereklilik şeklinde türlü olumsuz imajlarla yüklü olsa da mukaddes bir hedef hâline gelmişti. Beylikten devlet sistemine geçişi sağlayan, benzerlerinden gittikçe farklılaşan bir siyasi ve sosyal yapıyı haiz olan, bünyesinde türlü dinî ve etnik grupları bir arada yaşatma tecrübesi edinen Osmanlılar, bu kadim şehre sahiplenmeyi hem doğuya hem de batıya hâkim olma yolunda önemli bir merhale olarak görüyorlardı. İstanbul'un artık mukadder olan düşüşü, 1453'te gerçekleşti ve bu hadise Batı için çok sarsıcı oldu; genel olarak bütün Hristiyan dünyasında büyük bir korku yarattı. Buna mukabil İslam dünyasında şaşırtıcı bir serinkanlılıkla karşılandı.⁵³ Şehri alıp burayı âdeta yeniden teşkilatlandırarak

52 Feridun M. Emecen, "Lanetli Şehir Düştü: İstanbul'un Fethi ve Kıyamet Senaryoları", *Osm. Ar.*, 2003, sy. 22, s. 191-205; ayrıca Feridun M. Emecen, *Fetih ve Kıyamet*, İstanbul 2012, s. 58-62.

53 Feridun M. Emecen, "Dünya'da Fethin Yankıları: Doğu ve Batı", *1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi*, 2010, sy. 8, s. 13-19.

büyük bir imparatorluğun merkezi hâline getiren Fatih Sultan Mehmed'in, o sıralarda İslam dünyasının önemli devletlerinden olan Kahire merkezli Memlük Sultanlığı ile İran coğrafyasına hâkim olan Karakoyunlulara yolladığı fetih müjdesi, özellikle İslam'ın mukaddes yerlerinin kontrolünü ve hilafet makamını ellerinde bulunduran Memlükler tarafından önemsiz, sıradan bir olay gibi gösterildi.⁵⁴ Şüphesiz Memlük Sultanlığı bunun çok büyük bir iş olduğunun farkındaydı, ama siyasi çekişme ortamı içinde şimdi İslam dünyasında kendi otoritesini ciddi bir şekilde sarsacak bu yeni durumu önemsizleştirme çabası içine girmişti. Ancak İstanbul'un fethi ile ilgili haberler Müslüman dünyasında genellikle büyük bir hayret ve şaşkınlıkla karşılandı, az sonra da bunun yerini büyük bir dinî öngörünün gerçekleşmesi dolayısıyla tarifsiz bir sevinç almaya başladı. Fetihden sonra kaleme alınan fetihnamelerdeki vurgular bu dinî misyonun nasıl tamamlandığını ortaya koyan ifadelerle süslüdür.

Bununla beraber, fetih olayının akisleri asıl Hristiyan dünyasında etkisini hemen hemen hiç kaybetmeyecek ölçüde canlı tutuldu. Daha ilk haberler ulaştığında bir kardinalin Venedik docuna yazdığı mektuptaki artık bütün Hristiyanların ve Roma'nın tehdit altında olduğu, bu "vahşi barbarların" durdurulması gerektiği yolundaki ifadeleri, Batı dünyasının zihinlerinde asla unutulmayacak korkuların erken tarihli bir yansımasıydı.⁵⁵

54 Ahmed Ateş, "Fatih Sultan Mehmed Tarafından Gönderilen Mektuplar ve Bunlara Gelen Cevaplar", *TD*, 1952, c. 4, sy. 7, s. 21-23, 33-36, 44-50.

55 Bu gibi metinler Pertusi tarafından toplanmıştır: *İstanbul'un Fethi: Dünyadaki Yankısı*, çev. Mahmut H. Şakiroğlu, İstanbul 2006, c. 2, s. 9-11.

25- Ayasofya Camii'nin iç görünümü (Fossati)

Onların nazarında burası artık “Konstantinopolis” değildi, Türklerin kenti yani “Türkopolis” olmuştu. Ancak bu adlandırma kenti fethedenlerce hiç kullanılmayacaktı. “İstanbul” adı tercih edilecek, ilginç bir benzetmeyle bu isim “İslambol”a da çevrilecekti. Osmanlılar bu kent için “Kostantiniye”, “İstanbul” ve “İslambol” adlarını bir arada kullanmakta bir beis görmeyeceklerdi. Yine de Batı dünyasında Konstantinopolis’in bir gün yeniden Hristiyanların eline geçeceği düşüncesi canlı bir şekilde sonraki yıllarda da sürdü. O kadar ki daha 1494’te Fransa Kralı VIII. Charles (ö. 1498), Bizans imparatorluk unvanını son vâris olarak kabul edilen Andreas Palaiologos’tan satın almış, İtalyan savaşları sırasında Roma’ya girdiğinde kendisini Konstantinopolis’in imparatoru olarak takdim etmişti. Fransız diplomatı Savary de Brèves (d. 1560-ö. 1628), uzun süre ikamet ettiği İstanbul’un zaptı için projeler geliştirmiş, De La Croix (ö. 1704) adlı bir başka diplomat kolay bir şekilde yakılabilecek durumdaki kentin zahmetsizce alınabileceğini beyan etmiş; Fransa Kralı XIV. Louis ise İstanbul’un fethi için ciddi planlar

yaptırmıştı. Bütün bu hülyaların gerçekleştirilmesi şüphesiz mümkün görünmüyordu, ama yapılan hazırlıklar dolayısıyla dönemin İstanbul’u hakkında geride hayli detaylı tasvir ve planlar kalmıştır.⁵⁶ Böylece fetihten bir asır sonra üç kıtaya yayılacak, batıda Viyana kapılarına ulaşacak bu büyük ve muhteşem siyasi teşekkülün kalabalık, kozmopolit, herkesçe bilinen başkenti güçlü bir şekilde yeniden doğuyordu. Üstelik eski Doğu Roma’nın başkenti olduğu dönemlerden daha da ihtişamlı, farklı bir medeniyetin devasa mimari eserleriyle donatılmış, fiziki yapısı önemli oranda farklılaşmış, sosyal yapısı da eskiyi aratmayacak derecede karmaşık durumunu korumuş bir metropol hâline gelmişti. Yani şehir tarihindeki ikinci ve belki de diğerlerinden hayli farklı bir zeminde gelişen dönüşümüne adım atmış bulunuyordu. Burası artık fetihten sonra klasik çağını yaşamaya başlayan yeni bir imparatorluğun kalabalık, çokdilli ve kozmopolit karakterli payitahtıydı. Diğer benzeri imparatorluk

⁵⁶ Faruk Bilici, *XIV. Louis ve İstanbul’u Fethi Tasarısı*, Ankara 2004.

26- Ayasofya Camii'nin dış görünümü (Fossati)

başkentleri gibi burası da âdetâ “Yeni Babil” gibi telakki edilmekteydi. Ancak aynı zamanda tek din, tek hükümdar ve tek devleti hâkim kılma ideali peşinde koşan imparatorluk düşüncesinin minyatür bir modeli hâline gelmiş durumdaydı. Osmanlı payitahtı olarak geçirdiği dönüşümler ise onun bugüne ulaşan fiziki, sosyal ve manevi konumunu açık şekilde belirleyecekti.

Fethedildikten sonra İslami literatürdeki adlandırma geleneğine uygun olarak, “Konstantiniye”, Müslim ve gayrimüslim tebaa arasında “İstanbul” şeklinde anılan, XVI. yüzyıldan sonra kentin oluşan İslami hüviyetine atfen İstanbul kelimesinden mahreç “İslambol” olarak da isimlendirilen imparatorluk başşehri, yeni sahiplerinin anlayışı doğrultusunda eskisine nispetle çok farklı bir sosyal ve fiziki doku kazanmaya başladığı yeni bir sürece girdi. Yeni sahiplerinin elinde, tarihî yarımada'nın dışına taşmaya başlayarak zamanla bir büyük imparatorluk merkezinin renkli hayatının hâkim olduğu, Avrupa ile Asya arasında Karadeniz'in kuzeyi ile Akdeniz'e açılan deniz ve karayollarının birleştiği, böylesine bir konumun ve geniş hinterlandının öngördüğü şekilde farklı kültürlerin bir arada kaynaştığı bir büyük merkez özelliği kazandı. Hatta öyle ki neredeyse bütün bir imparatorluk, zaman içerisinde İstanbul merkezli bir kültür ve sosyal yapının etkisi altına girdi. Bilhassa XV. asırdan itibaren taşradaki şehir hayatında başkentin manevi ve kültürel baskısı sürekli olarak hissedildi. Bu ise İstanbul'u bir cazibe noktası hâline getirdi, üstelik bunun da rolüyle ekonomik bakımdan bütün dikkatler buraya toplandı.⁵⁷

57 Örnek olarak hanedana mensup şehzadelerin buldukları sancak merkezi şehirler bu bakımdan dikkat çekicidir Manisa ve Amasya payitaht merkezli bir kültürel etki altında kalmıştır: Feridun M. Emecen, *Tarihin İçinde Manisa*, Manisa 2007, tür. yer.

27- Fatih Sultan Mehmed:
“Stanbul’u açan Sultân Mehemmed / Cenâb-ı Hakk’dan olmuşdu müeyyed”

XVI. asırdan itibaren imparatorluğun yayılmış olduğu üç kıtanın neredeyse bütün renklerini ve hususiyetlerini taşımaya başlayan başkent, kalabalık ve kozmopolit sivil nüfusu yanında sarayın ve görevlilerinin de bu sivil hayatı etkilediği, şekillendirdiği bir yer durumuna geldi. Hatta bütünüyle imparatorluk ailesi, saray ve çevresiyle özdeşleşen bir özellik dahi kazandı. Adı bile çok defa bu hususiyeti aksettirecek derecede (*Âsitâne*, *Dersa’âdet*, *Deraliyye* vb.) yaygınlaştı. Özellikle

Keza Feridun M. Emecen, “Orta Karadeniz Bölgesinde Antik Kaleden Şehre Bir Gelişim Süreci Örneği: Amasya Tarihine Genel Bakış”, *Omeljan Pritsak Armağanı*, ed. Mehmet Alparğu ve Yücel Öztürk, Sakarya 2007, s. 681-696.

28- Eyüp Sultan Türbesi (Pertusier)

entelektüel kesimde, tarihçi ve edebiyatçıların eserlerinde imparatorluk ile payitaht birbiriyle bütünleştirilmiş bir şekilde tanımlandı. Hatta bazılarının eserlerinde bütün imparatorluğa, İstanbul ve saray noktasından bakış öne çıkarıldı. Siyasi ve sosyal olaylar genellikle İstanbul merkezli olarak takdim edildi, tarihçiler hanedan tarihini İstanbul ile birleştirerek kaleme almayı tercih etti.

Bütün bunlar fetih sonrası İstanbul'un durumu ve sosyal değişimi, vuku bulan olaylar ile ilgili olarak kaynaklarda bol bilgi akışıyla da kendini gösterir. Bu kaynaklardaki bilgilere bakıldığında genellikle olayların devlet idarecileri, kapıkulu ve ulema üçgeni dâhilinde anlatıldığı görülür. Sivil halkın katkı ve rolü ise yine bu çerçevede değerlendirilir. Padişahların cüsları, vefatları, haftanın belirli günlerinde çeşitli maksatlarla şehre inmeleri, yapılan teftişler, ileri gelen devlet adamlarının faaliyetleri, imar hareketleri, iaşe meseleleri, piyasa hareketliliği, yabancı elçilerin karşılanması, ordunun sefere çıkış törenleri, saray kaynaklı düğün, sünnet gibi olaylar vesilesiyle yapılan büyük şenlikleri, deprem, sel vb. tabii afetler, siyasi karmaşa ve kapıkulunun çıkardığı şehir isyanları, bu eserlerin ana konularını oluşturur. Bu da İstanbul tarihinin olaylar ve insanlar temelli geçmişini, hususıyla temel dönüm noktalarını anlamak bakımından önemli ipuçları sağlar. Fetihden sonra imparatorluk çağının edebî örnekleri olarak karşımıza çıkan özel veya resmî nitelikli, bir bölümü günlük şekilde, bazıları ise genel bir çerçevede kaleme alınmış tarih külliyyatı giderek çoğalmış ve İstanbul tarihinin Osmanlı dönemini, daha öncesiyle kıyas kabul etmeyecek derecelerde, faydalanılabilir bilgilerle ortaya koymuştur. Bunlara ek olarak Batılı seyyahların gözlemleri de İstanbul

tarihi bakımından vazgeçilmez kaynaklar olarak yerini almıştır.⁵⁸ Üstelik zengin resmî belge koleksiyonları, kitabi kaynakların boş bıraktığı birçok sosyal ve ekonomik meseleyi anlamaya, şehrin fiziki yapısını, bu dünyanın en hareketli ve Doğu'nun kapısı sayılan liman şehrinin ticari kapasitesini kavramaya yardımcı olabilecek doneler sunar.⁵⁹ Böyle bakıldığında hakkında pek çok kitap kaleme alınmış olması icap eden İstanbul için hâlâ önemli boşluklar bulunduğu da açıktır. Keza sosyal yapıyı toplum ilişkilerini ortaya koyacak önemde olan ve “şer'îye sicilleri” denen mahkeme kayıtlarını havi yüzlerce defterin varlığı, İstanbul araştırmalarına farklı bir yön kazandırabilecek önemdedir.⁶⁰ Bütün bu tip kaynaklardan yeteri derecede yararlanılmadığı göz önüne alınırsa, “Osmanlı İstanbulu”nu bütün yönleriyle anlamak ve ortaya çıkarmak gibi büyük bir araştırma alanının karşımızda bulunduğu anlaşılır.

Fetihden sonra İstanbul, özel bir idari statüye sahip olan, Galata, Üsküdar ve Eyüp ile organik bir bütünleşme sürecine giren bir kadılık hâline getirildi. Böylece “kazai statüsü” belirlenen sur içindeki, yani tarihî yarımada'daki İstanbul, resmî belgelerin değişimiyle “nefs-i İstanbul”,

58 İstanbul ile ilgili seyahatnamelerin topluca bir listesi için bkz. Semavi Eyice, “İstanbul'un Tarihi Eserleri”, *İA*, V/2, s. 1214/137-144.

59 İstanbul ile ilgili mühimme kayıtlarının önemli bir kısmı seçmelerle Ahmed Refik tarafından yayımlanmıştır: *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı* (1495-1591); (1592-1688); (1688-1785); (1786-1882), 1988 (dört kitap hâlinde). Ayrıca İstanbul'a ait ahkâm kayıtları da seri şekilde neşredilmiştir: *İstanbul Külliyyatı: İstanbul Ahkâm Defterleri*, haz. Ahmet Tabakoğlu v. dğr., VI c., İstanbul 1997-98.

60 İstanbul şer'îye sicilleri ile ilgili yeni bir neşir projesi kapsamında İSAM tarafından 40 defterin yayımı gerçekleştirilmiştir.

29- Fatih Sultan Mehmed Hipodrom'da (Hünernâme)

30- Fatih Camii (Gouffier)

sadece fiziki sınırlarıyla değil, idari ve hukuki açıdan da bir vahdet oldu. Fatih Sultan Mehmed, payitahtını nüfus nakilleriyle ve büyük imar hareketleriyle yeniden ihya ederken gayrimüslim tebaa için de bazı yeni uygulamaları devreye sokmuş, Ortodoks Patrikliği'ni devam ettirerek şehre yerleşimi desteklemiş, inşa ettirdiği cami ve medrese ile aynı zamanda İslami bir merkez olmasını sağlamaya çalışmıştı. Onun kente İslami bir karakter kazandırma çabaları, aynı zamanda eskisinden hayli farklı yeni bir payitaht kurma amacından kaynaklanıyordu. Yukarıda da temas edildiği gibi genel kanaat bu kentin üzerindeki lanetin ancak tamamen yıkılıp yeniden kurulmasıyla ortadan kalkacağını öngörmekteydi. Ayasofya bizzat Hz. Peygamber'in ileride Müslümanların mescidi olacağı müjdesini verip bu amaçla yaptığı yardımla inşa edilmiş olduğundan yerinde bırakılıp diğer bütün binalar yerle bir edilmeliydi. Fatih Sultan Mehmed şehri yeniden kurmak için yola çıktığında Osmanlı kamuoyunda hayli etkili olduğu anlaşılan bu kanaatlerin farkındaydı. Ama o, bu gibi rivayetleri bir tarafa bırakıp İstanbul'un imarı için daha gerçekçi bir yol izleyeceğinin sinyallerini vermekteydi. Nitekim yeni Osmanlı İstanbul'unun planlı şekilde yeniden inşasını hemen başlatmakta bir beis görmedi. Üstelik Bizans'tan kalan binaların çoğunu da harap hâlde bırakmayıp farklı amaçlarla kullanma yolunu tercih etti. Kentin içinde yaşayan gayrimüslimlerin ihtiyacı olan kilise ve manastırlara dokunulmadı. Etrafında kimse kalmamış olan harap hâlde gelen kiliseler ve bazı

manastırlar ise camiye tahvil edildi. Şehrin Osmanlı idaresi altındaki ilk önemli dönüşümü böylece başlatılmış oluyordu.⁶¹

Aslına bakılırsa İstanbul'un fiziki açıdan genel konumunu değiştirecek bir durum gözüküyordu. Fatih Sultan Mehmed, sıfırdan bir kent değil, Bizans mirası üzerinden yeni bir Osmanlı payitahtını oluşturacaktı. Bunun için idare, pazar ve mabet yerlerinin ana çekirdek olarak belirlenmesi gerekiyordu. Fakat kadim yerleşme alanı zaten bu üç ana unsura ait bölümlere sahipti. Fatih'in yaptığı önemli iş, Pazar yeri olarak Bizans döneminde de çarşı alanlarını oluşturan bölgede bir bedesten inşaatını başlatması (1456) ve böylece eski kentin düzenine kalıcı bir katkı yapmasıydı. Bu bedesten zamanla daha da gelişecek ve kentin büyük çarşısını teşkil edecekti (Kapalıçarşı). Kentin ana mabedi Ayasofya idi ve eski çekirdek alan itibarıyla bu anlamda bir değişim olmamıştı. Ayasofya cami hâline getirilip esaslı bir şekilde tamir edildi. Fakat Fatih'in kente her yerden görünür bir İslami damga vurması ve bir ölçüde Ayasofya'ya alternatif bir dinî bina düşünmesi hayli ilginçtir. Düşünülen yer Bizans imparatorlarının mezarlarının bulunduğu tepeydi ve burada Havariyyun Kilisesi (Hagioi Apostoloi) vardı. On İki Havari Kilisesi'ni aslında Ortodoks Patrikliği'ne hasretmişti, fakat çok harap hâldeki bu binada barınamayacağını söyleyen patriğe başka bir yer göstermiş

⁶¹ Halil İnalıcık, "İstanbul", *DİA*, XXXIII, 220-239.

31- Galata ve Suriçini, Fenerbahçe'den Ortaköy'e kadar, Marmara ve Adalar ile Boğaz'ın iki yakasını, Üsküdar'ı ve Haliç'in iki yakasını, semt isimlerini, surları, İstanbul'un tarihî kapılarını ve adaları gösteren plan (Piri Reis)

32- Topkapı Sarayı (TSMK, nr. 17/727)

(1455), ardından da buraya kendi adını taşıyan külliye yapıtırmıştı (1463-1470). Cami, medrese, tabhane, imaret, darüşşifa, çarşı ve hamamdan oluşan bu muazzam yapı kompleksi bir bakıma İstanbul'un geçireceği esaslı değişimin ilk emperyal örneğini oluşturacaktı. Ayrıca bu külliye bulunduğu mevkiin de durumu sebebiyle, kentin ileride kazanacağı tarihî silüetin ilk beliren parçası olacaktı.⁶² Bu külliyenin inşasıyla İstanbul'un dinî alanı, bir bakıma Ayasofya'dan buraya doğru kaymış oluyordu. Zamanla Ayasofya, yeni sarayın da hemen yakınına inşa edilmiş olması sebebiyle bir ölçüde hanedanın özel mabedine dönüşürken, Fatih Külliyesi dinî zümrelerin toplandığı ilk önemli mekân olma durumunu korumuştü. İmparatorluk törenlerinin ihya edildiği ileriki zaman diliminde Fatih Camii ve burada yer alan II. Mehmed'in türbesi, Eyüpsultan'a kadar uzanan emperyal ziyaretlerin önemli bir durağını oluşturacaktı.

Fatih Sultan Mehmed yeni payitahtında ilk ikamet yerini de Bizans dönemindeki Forum Tauri yani bugünkü Beyazıt Meydanı'nın kuzeyinde yaptırmıştı. "Eski Saray" denilen bu ikametgâh yine eski İstanbul'un çekirdek yönetim alanı dışında kalıyordu, fakat az sonra Saray-ı Cedid'in inşasını başlatması bu durumu değiştirecekti. Yeni Saray için seçilen yer Fatih Camii ile birlikte yine

tarihî silüetin bir başka parçası olmuştu.⁶³ Cami inşaatıyla neredeyse aynı tarihlerde başlatılan inşaat (1465-1478) sonucu Tanzimat Dönemi'ne kadar uzanan Osmanlı klasik çağı boyunca hanedanın ikamet ettiği, üç kıtaya yayılan devasa imparatorluğun idaresinin gerçekleştirildiği bir yönetim alanının çekirdeği oluşturulmuş bulunuyordu. Burası "südde-i sa'âdet, der-sa'âdet, der-aliyye" idi ve bizatihi kentin adıyla özdeşleşmişti. Ayrıca yine Fatih'in emriyle vezirler ve şeyhler de değişik semtlerde külliye ve camiler yaptırdılar. Veziriazam Mahmud Paşa kendi adına cami, imaret ve hamam inşa ettirmiş, Gedik Ahmed ve Karamanî Mehmed paşalar da benzeri külliyeler oluşturmuşlardı. Mahmud Paşa ayrıca ikinci bir büyük çarşı alanı daha meydana getirmişti. Öte yandan, Eyüp Sultan'ın mezarının keşfiyle burada yapılan cami ve türbe inşası, kentin surlarının bitişiğinde yeni bir Osmanlı/Türk kasabasının temellerinin atılması anlamına geliyordu.

Bütün bu fiziki görünümü değiştirmeye başlayan inşaat faaliyetleri, kentin nüfus açısından kalabalıklaşmasına yönelik tedbirlerle birlikte cereyan etmişti. İskânı düşünülen alanlarda yeni mahalleler teşkil edildi, buralara toplu hâlde kendi istekleriyle veya zoraki sürgünlerle nüfus nakilleri yapılmaya

62 Semavi Eyice, "Fatih Camii ve Külliyesi", *DİA*, XII, 244-249.

63 Gülrü Necipoğlu, *15. ve 16. Yüzyılda Topkapı Sarayı*, çev. Ruşen Sezer, İstanbul 2007; Zeynep Tarım Ertuğ, "Topkapı Sarayı", *DİA*, XLI, 256-261.

başlandı. Bu nakiller sadece kentin Müslüman halkla dolmasına yönelik değildi, aynı zamanda şehirden kaçanların da yeniden dönmeleri teşvik ediliyordu, Yahudi ve Rumların iskânı bunlara mahalleler tahsis edilerek gerçekleştirilmeye çalışılıyordu. Aynı zamanda fethedilen bazı yerlerin halkı da payitahta sürgün edilip yerleştiriliyordu. Ortodoks Patrikliği eskisi gibi İstanbul'da ikamet edecekti. Gayrimüslim tebaanın dinî düzeni itibarıyla payitahtın onlar için de dinî merkez konumunda bulunması önemliydi. Daha sonra Ermeni ve Yahudiler için de benzeri bir teşkilatlanma oluşturulacaktı. Bütün bu çabalar sonucu daha Fatih döneminde kentin temel alanları belirlenmiş bulunuyordu. Haliç liman bölgesiyle Kapalıçarşı'nın bulunduğu pazar alanı artık ana merkezî bölge olmuştu. Deniz yoluyla gelen malların deposu olan liman, kervanların biriktiği Büyük Çarşı ile birbirine bağlanmıştı. Böylece günümüze kadar uzanan süreçte bu birbirine bağlanan bölge kentin en hareketli ticaret ve alışveriş bölgesi hâline gelecekti. Fatih'in daha 1455'te yaptırdığı tahrir, kentin nereden başlayıp nasıl bir büyük metropole dönüştüğünün ilk işaretlerini ihtiva etmesi bakımından son derece önemlidir.⁶⁴ Vakfiyesinde "bir şehir vücuda getirmeyi halkın gönlünü yapmakla" eşdeğer görmesi, imparatorluk payitahtının kazandığı fiziki yapı

64 Halil İnalçık, *The Survey of Istanbul 1455*, İstanbul 2012.

ve siyasi misyon bakımından hayli dikkat çekicidir.

Fatih'in başlattığı hamleyle emperyal bir dönüşümün içine giren İstanbul, Fatih'in oğlu II. Bayezid döneminde asıl klasik görüntüsüyle tam olarak ortaya çıkmış bulunuyordu. Ancak bu süreçte bütün payitahtlar gibi bazı problemlerle de karşılaşılıyordu. Nitekim ilk önemli kargaşa Fatih'in vefatıyla birlikte baş gösteren siyasi çekişme sırasında yaşandı.⁶⁵ II. Bayezid'in tahta çıkışı sırasında payitahta büyük karışıklıklar meydana geldi (1481). Bunların sosyal ve siyasi açıdan kısa bir kargaşa olmasının ötesinde, kentin konumu itibarıyla hiçbir önemi yoktu. Ama asıl tehlike bu emperyal görünümün fiziki açıdan da etkilendiği tabii afetler vasıtasıyla tecelli edecekti. Kent aslında bu kabil tabii afetlere tarihinin her devrinde maruz kalmıştı. Bunların en yıkıcısı ise büyük binaların yerle bir olmasına yol açan zelzelelerdi. İstanbul, depremler şehri idi, eski dönemlerde bunun sıkıntılarını çok çekmişti. Osmanlıların idaresine geçtikten sonra da aslında bir süre salgın hastalıklar kentin toparlanma sürecini aksatmış görünüyordu. Fetih'ten sonra kenti etkileyen ve uzun süren veba salgını, iskânın aksamasına bile yol açmıştı. Fakat en azından bu durum insan nakliyle telafi edilebilir bir mahiyete sahipti. Ancak depremler kentin üzerinde yıkıcı bir rol oynayarak konumunu etkileyecek raddelere varabiliyordu.

Büyük payitahtın yeni sahipleri kentin alışık olduğu yıkıcı depremlerle ilk defa 1480'li yıllardan itibaren karşılaştı. Osmanlı kronik yazarlarının heyecanla eserlerine naklettikleri seri depremler 1488'de başladı. Dünyanın sonunun yaklaşmakta olduğu yolundaki düşünceleri tetikleyen bu depremler, sanki İstanbul ile ilişkilendirilen apokaliptik kehanetlerin bir belirtisiydi. H 900 yılı yani İslami X. asır geliyordu, bu sarsıntılar ve gelişen bazı siyasi olaylar sanki bunun ilk habercileri gibiydi. 1509'da "küçük kıyamet" denen ve büyük yıkıma yol açan korkunç deprem ilk anda kent sakinleri için dünyanın sonu gibi telakki edilmişti. Aslında daha ilk depremde Fatih Camii'nin kubbesi yarılmıştı.⁶⁶ Sonra 1509 depreminde çok sayıda insan enkaz altında kalmış, tamamen yıkılanlar dışında hasar görmedik bina kalmamıştı. Yaklaşık 1.000 ev yıkıldı, insan kaybı 5.000 gibi büyük bir rakama ulaştı; yaralı sayısı 10.000'e yaklaşıyordu. Kara surları neredeyse tamamen çökmüştü, Galata surları ve Galata Kulesi de tahribata uğramış

65 Şehabettin Tekindağ, "Fatih'in Ölümü Meselesi", *TD*, 1966, sy. 21, s. 95-108;

Şehabettin Tekindağ, "II Bayezid'in Tahta Çıkışı Sırasında İstanbul'da Vukua Gelen Hadiseler", *TD*, 1959, sy. 14, s. 85-96.

66 *Oruç Beğ Tarihi*, haz. Necdet Öztürk, İstanbul 2008, s. 143.

33- Galata sirtlarından sultanın büyük sarayı, karşıda Kız Kulesi ve Üsküdar (Bruyn)

durumdaydı. Kentin Osmanlı hâkimiyetindeki ikinci emperyal binası olarak II. Bayezid tarafından yaptırılan cami de tıpkı Fatih Külliyesi gibi ağır hasar görmüştü. Hipodrom yakınlarındaki kilise yine depremden dolayı yıkılmıştı. Hipodrom'daki altı sütun, Arcadios Sütunu (Dikilitaş) ve Diplokionion'un da aralarında yer aldığı birçok sütun ya hasar gördü ya da yerle bir oldu. Yıkılan mescit ve cami sayısı 100'e ulaşıyordu. Bu büyük tahribatın izleri uzun süre giderilemedi. II. Bayezid, kentin yıkıntılardan temizlenmesi ve yeniden inşası için büyük bir çalışma başlattı. Kaynakların verdiği rakamlara inanmak lazım gelirse 60.000 işçi, 11.000 kalfa, 3.000 usta İstanbul'u yeniden imar etmek için geceli gündüzlü çalıştı ve bu hummalı faaliyet 1510 Haziran'ında tamamlandı.⁶⁷ Öyle anlaşılıyor ki 1509 depremi emperyal dönüşümünün başında olan kent için hayli yıkıcı olmuştu, şimdi kentin baştanbaşa yeniden imarı başlatılmış ve depremin sildiği Bizans yapılarının yerini Osmanlı tarzı binalar almıştı. Bu bakımdan payitahtın asıl şekillenmesinde ironik olarak bu büyük felaketin önemli bir rolü olmuştu. Şehir böylece Osmanlı karakterini tam olarak kazanacağı yeni bir döneme adım atıyordu. Buna karşılık şehrin Hristiyan kimliğini ortaya koymayı amaçlayan Batılı tasvirler uzun süre tekrarlandı. Avrupa'da çizilen İstanbul plan ve haritalarında kentin Hristiyan yüzü neredeyse eğitirilmeyen biteviye tekrarlanacaktı.

Yeniden inşa süreci bazı mühim siyasi olayların gölgesinde kalmıştı. Zira II. Bayezid'in oğulları arasındaki saltanat mücadelesi kendini toparlamaya çalışan payitahtta yeni sosyal çalkantılara ön ayak olduysa da Yavuz Sultan Selim'in babasından iktidarı devralışıyla ortalık yatıştı. İstanbul, Yavuz Sultan Selim'i kısa süren

ve çoğu da iki uzun seferde geçen saltanat yıllarında bir deniz şehri olması gerçeğini hatırlatan yeni bir imar hareketine sahne oldu. Haliç'te eski tersane yenilenerek çok sayıda geminin inşa edilebileceği bir yer hâline getirildi. Haliç'teki Tersane'nin fonksiyonu, bundan sonra kentin tarihinde belirleyici rol oynadı. Hareketli deniz ticareti sebebiyle imparatorluğun en büyük liman kenti doğuyordu. Liman zaman içerisinde o kadar işlek hâle gelecekti ki bazı gözlemciler bir günde rıhtıma yanaşan ve ayrılan gemi sayısını 800 gibi büyük rakama iblağ edeceklerdi. Emperyal görünümüne uygun olarak İstanbul bütün imparatorluğun en büyük ticaret merkeziydi.

Yavuz Sultan Selim döneminde payitahtın dinî misyonu yanında kültürel açıdan da İslam dünyasının en büyük merkezi hâline getirilmeye çalışıldığına şüphe yoktur. Zira İran ve Mısır seferleri sonrasında bu yörelerden pek çok âlim ve sanatkârın İstanbul'a getirildiği bilinmektedir. Bununla beraber İstanbul'a yönelik kültürel hareketlilik daha Fatih zamanında başlamıştı ve II. Bayezid döneminde sürmüştü. İslam medeniyetinin önemli merkezlerine mensup âlimler, din büyükleri, sanatkârlar, müzisyenler için bu emperyal kent, İslam dünyasının neredeyse en batı ucunda büyük imkânlarla sahip göz kamaştırıcı bir yer olarak görünüyordu. Şimdi Yavuz Sultan Selim bu görünüşü gerek İran gerekse Arap dünyasının merkezi Kahire'den getirttiği âlim ve sanatkârlara iyice öne çıkarmaya çalışmıştı. O kadar ki Abbasî halifesini de İstanbul'a yollamıştı. Bu durum İstanbul'a tıpkı Kahire'nin İslam dünyasında oynadığı role benzer bir ayrıcalık kazandırmaya yönelik teşebbüstü.⁶⁸ Amacı yeni hilafet merkezinin ve İslam'ın mukaddes yerler dışındaki

⁶⁷ N. N. Ambraseys ve C. F. Finkel, *Türkiye'de ve Komşu Bölgelerde Sismik Etkinlikler: Bir Tarihsel İnceleme, 1500-1800*, çev. M. U. Koçak, Ankara 2006, s. 30-36.

⁶⁸ Feridun M. Emecen, *Zamanın İskenderi, Şarkın Fatih: Yavuz Sultan Selim*, İstanbul 2010.

34- Kanunî Sultan Süleyman (1560'lar) (TSMK, nr. H 2134)

ana idare mahallinin artık İstanbul olduğunu herkese göstermekti. Gerçekten de onun fütuhatıyla, İstanbul bütün İslam dünyasının merkezi olmuştu. Bununla beraber Yavuz Sultan Selim, hilafet gücünü kendi eline almadı, halifeyi yanında muhafaza ederek tıpkı Memlük Sultanlığı'nda olduğu gibi dinî ve siyasi fonksiyonu kendi şahsında birleştirmemişti. Halife bir süre daha payitahtta kaldıktan sonra Kanunî Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yıllarında Kahire'ye yollandı, orada unutulmuşluk içinde yaşadı. Kanunî ise büyük bir cihangir olarak bu gücü kendi eline almayı düşünüyordu. İstanbul'u babasının aksine hilafet gücünü de kendi şahsında tutarak bütün İslam dünyasında tek ana merkez yapma siyasetini izlemeye kararlıydı.

Şehir, Kanunî Sultan Süleyman'ın tahta çıkışıyla artık kendisini iyice hissettiren emperyal çağın göz kamaştırıcı bir merkezi olarak sivrilmeye başladı.⁶⁹ Onun 46 yıllık saltanatı boyunca İstanbul ilk fethedildiğinden bu yana en büyük gelişmesini yaşadı. Bu sadece yapılan

35- Süleymaniye Camii (Flandin)

devasa imar faaliyetleriyle değil aynı zamanda siyasi ve sosyal açıdan da kendisini gösterdi. Kanunî'nin doğuda ve batıda çıktığı büyük çaplı seferleri, İstanbul'un sosyal ve kültürel yapısında derin izler bıraktı. Yabancı seyyah ve diplomatik misyonlar, burayı muhteşem bir şehir olarak benzersiz bir üslupla bütün Batı dünyasına tekrar tanıttı. Bunun zamanımıza kadar uzanan İstanbul imajı üzerinde son derece etkili olduğu açıktır. Batıdan ve doğudan gelen elçiler, özel ticari temsilciler burada buluştu ve kendilerine has bir yaşantının da temellerini attı. Özellikle Galata daha önceki devirlerde olduğu üzere bir bakıma "küçük Avrupa" vasfını yeniden kazanmaya başladı. Öte yandan imparatorluğun kendi siyasi düşünce ve misyonunu kesin bir çerçevede tanımladığı bu devirde İstanbul, bununla ilgili ilk uygulamaların yapıldığı yer oldu. Devletin doğuda beliren ve Anadolu'yu da kasıp kavuran yeni dinî tehdit karşısında takındığı bu tavır, kendi mezhebî inanç manzumesine olan hassasiyeti artırdı, buna aykırı uygulamalarla mücadele edildi. Bu durum İstanbul için de ikinci önemli temel değişimi sağlamış oldu. Padişahın yaşlılık döneminde yaptırdığı devasa cami ve külliye (Süleymaniye Camii), dinî hassasiyetin getirdiği takibat ve cezalandırmalar, yeni teşrifat usulleri ve bürokratik tatbikat, vergilerin şer'î zeminde açıklanma çalışmaları, bunun en çarpıcı göstergeleridir.

Daha 1503'te bir gözlemcinin "tabii mevkii itibarıyla sadece Asya'nın değil dünyanın en güzel ve kusursuz kenti" şeklinde tanımlanan XVI. yüzyılın İstanbul'unu Kanunî döneminde payitahta gelen ve kentte bir süre kalan Habsburg elçisi Busbecq, "Allah'ın burayı dünyanın başkenti olsun diye yaratmış olduğu"nu yazacak kadar büyük bir hayranlıkla yâd eder. Burası Avrupa yakasındadır ama Asya'ya da nazırdır. Mısır, Afrika

69 Feridun M. Emecen, *Osmanlı Klasik Çağında Siyaset*, İstanbul 2009, s. 145-194.

36- Haliç'in iki yakası: Suriçi ve Galata. Resmin sağ alt köşesinde, resim üzerinde numaralandırılan bina, meydan ve semtlerin isimleri yer almaktadır.

sağında kalır, buralar yakın değilse bile deniz yoluyla münakale kolaylığı olduğundan İstanbul'a bağlıdır.⁷⁰ Kentin emperyal özelliğini özellikle bu sonuncu ifadeler açık şekilde vurgular. Onlar gibi aynı çağda yaşayan Osmanlı tarihçisi ve şeyhülislamı İbn Kemal, İstanbul'un fethinden bahsettiği tarihinde, yeryüzünde büyük bir şöhrete sahip olan şehir-i Kostantinî "dârü'l-hilâfe" olmaya münasip bir payitaht hâline getirildiğini yazar. Ona göre asrın halifesi olan sultan, hışım ateşiyle yaktığı yeri lütfuyla su serpererek söndürür. Fetihden sonra Fatih burayı "kahr ile tedmirden sonra mihr ile tamir etmiş", hışım ateşiyle yakmışken himmetiyle gülistana döndürmüştür.⁷¹ Aynı tarihlerde İdris-i Bitlisî, Rum diyarının merkezi olan Kostantiniye'nin büyük memleketlerin bayrağı mesabesinde olduğunu, dinî müjdeye mazhar bulunan bu kentin Ayasofya adlı mabed ile daha da kutsileştiğini belirtir; Ayasofya ve şehrin kuruluş efsanelerine geniş şekilde yer verir.⁷² Bir başka seyyah "göklere yükselen minareler ve çok uzaktan altın top gibi görünen kubbeler"den söz ederek Osmanlı İstanbul'unun XVI.

yüzyıldaki silüetini tanımlamaya çalışır. Kanunî dönemine tenkidî bir gözle bakan meçhul bir yazar ise, İstanbul'u ağacın köküne benzetir; diğer bütün ülke onun budaklarıdır. Orada ortaya çıkan kötülükler derhâl ağacın tamamına sirayet eder.⁷³

Bununla birlikte Avrupalı seyyahlar için İstanbul Batılı benzerleriyle hayli farklıdır. Büyük ihtişamlı sarayların bulunmadığı, evlerin ahşaptan yapıldığı, cadde-sokak sisteminin karışık görüldüğü Osmanlı payitahtı, onlara göre pek de Batılı standartlara uygun gözükmez, bunun istisnası ise hiç şüphe yok ki devasa cami ve külliyelerdir.⁷⁴ Bununla birlikte bir İngiliz gözlemci, "Vezirlerin konak ve sarayları o kadar muhteşem ve yüksek duvarlarla çevrilidir ki saraydan çok bir kente benzemektedirler. Dıştan hiç güzel görünmeyen bu yapıların içleri dünyanın en değerli eşyalarıyla döşenmiştir. Türkler bunu gelip geçenin göz zevki için değil kendi ihtiyaçları için yaptırdıklarını söylerler. Hristiyan saraylarının dışı açık ve içlerinin de o kadar güzel olmadıklarını hissetmektedirler." diyerek farklı

70 Busbecq, *Türk Mektupları*, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul 1939, s. 52-53.

71 *Tevârih-i Âl-i Osman*, haz. Şerafettin Turan, Ankara 1957, VII. Defter, s. 96-99.

72 M. İbrahim Yıldırım, "İdris-i Bitlisî'nin Heşt-Bihişt'ine Göre Fatih Sultan Mehmed ve Dönemi", doktora tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 2010, s. 119-152.

73 *Kitâbü Mesâlih, Osmanlı Devlet Teşkilatına Dair Kaynaklar* içinde, haz. Yaşar Yücel, Ankara 1988, s. 115.

74 Ö. Kumrular, "Yeniçağ Avrupalısının Gözünden ve Kaleminden İstanbul", *Kültür Başkenti İstanbul*, s. 192-204.

bir bakış açısı sunar.⁷⁵ Kanunî Sultan Süleyman devrinin bu anlamda İstanbul'un emperyal bir kent olarak gelişim çizgisini tam anlamıyla belirlediği uzun bir zaman dilimini teşkil ettiği sadece seyyahların gözlemleriyle değil bugüne ulaşan eserlerle de sabittir. 46 yıllık saltanatı sırasında Kanunî, babası adına yaptırdığı Sultan Selim Camii (1522) ile işe başlayarak emperyal mabetleri Mimar Sinan'ın yol göstericiliği içinde birbiri peşi sıra yaptırmıştı. Manisa'da vefat eden oğlu Şehzade Mehmed için inşa ettirdiği Şehzade Camii (1544-1548) bir bakıma kısa süre sonra kendi adına yapılacak devasa külliye'nin sinyallerini vermişti (Süleymaniye Camii: 1550-1557). Bu büyük camiler için seçilen mekânlar klasik İstanbul silüetinin tamamlayıcısı özelliği taşıyordu. Şehzade Mehmet ve Süleymaniye camileri, Ayasofya, II. Beyazıt Camii ile başlayan çizgiyi, Fatih Camii'ne ulaştıran ara kesimde yer bulmuştu. Böylece Kanunî Sultan Süleyman bizzat kendi şanına yakışır bir damgayı payitahtına tam anlamıyla vurmuş oluyordu. Onu diğer vezirlerin, hanedanın kadın mensuplarının yaptırdıkları irili-ufaklı hayır eserleri ve dinî yapılar izledi.⁷⁶

⁷⁵ Foster'in bilgileri için bk. Tülay Reyhanlı, *İngiliz Gezginlerine Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat*, Ankara 1983, s. 41.

⁷⁶ Bu döneme ait eserler için bk. Eyice, "İstanbul'un Tarihi Eserleri", *İA*, V/2, s. 1214 vd.

Kanunî döneminde İstanbul'un yaşanır bir kent olma vasfına yakışır bir başka önemli imar faaliyeti, su kemerlerinin tamiri ve şehre yeterli suyun temini oldu. Başkent halkının refahı için düşünülen bu gibi işler, kentin nüfus açısından bu devirde giderek kalabalıklaştığının ve kentte ciddi bir su sıkıntısının çekildiğinin bir başka işaretini oluşturdu. Dönemin kaynaklarından *Selânikî Tarihi*, kente su sevkıyatı ile ilgili çalışmalar dolayısıyla yaptığı yorumda, bundan otuz sene sonra İstanbul'un nüfus açısından kalabalıklaşmasının sebeplerinden biri olarak bu durumu göstermiş olması hayli dikkat çekicidir. İstanbul'un rahat yaşanan zengin bir kent olmasının göç almasında büyük bir etken olduğu fikri bundan sonra da idarecilerin zihinlerinde yerleşti. Taşrada bozulan asayiş yahut ekonomik imkânsızlıklar, kentin iş imkânlarının genişliği, büyük bir ticari aktiviteye sahip olması vb. gibi sebepler, tıpkı zamanımızda olduğu gibi başkenti göç olgusunun en başta gelen muhatabı hâline getirdi. Bu süreç, alınan türlü tedbirlere rağmen hiçbir zaman engellenemedi. XVII. yüzyılda kentin nüfusu hayli artacak ve batıdaki büyük kentlerle âdeta boy ölçüşebilecek bir seviyeye ulaşacaktı. Nüfus artışının getirdiği yeni yüklerin kentin fiziki çehresini etkilediğine şüphe yoktur.

37- İstanbul (Cassas, Pera Müzesi)

Osmanlı tarihçisi Selânikî, bu vesileyle 1600 yılına doğru İstanbul'un nüfusundaki büyük artıştan hayli rahatsız olduğunu, kente getirtilen suyu bahane ittihaz ederek şöyle tasvir eder: Padişah hazretleri emir buyurduğu gibi su konusunun yerine getirilmediğini anlayınca bunun sebebini Veziriazam Ali Paşa'dan sorar. Kâğıthane'de yapılan ayak divanında paşaya hitap ederek: Su yolunun yapımıyla görevli ustanın niçin işini yapmadığı ve neden hapse atıldığını sert ifadelerle sorar. Paşa: "Ben kulunun haberi yok iken çok fazla masrafın yolunu açıp söylediğinin doğru olup olmadığını birkaç gün sorgulamak üzere gözaltına alındı, görülsün, söyletilip bilelim ne üslup üzere cevap verecektir." der. Sonra da şu sebepleri bu sözlerine ekler:

Hakikaten su getirmek gibi büyük bir hayır ve hasenat olmaz. Allah'ın yardımıyla müyesser olur. Velâkin padişahım bu suyun gelişiyile İstanbul'un her mahallesinde bir çeşme yapıp sular bol olduğunda sadece yakın kentlerdeki değil, Acem ve Arap ülkelerinden dahi insanlar gelir kente üşüşür. Nüfusun kesretine bâis olurlar ve böyle olunca da

bu büyük nüfusa et, ekmek de yiyecek yetiştirmek mümkün olmaz. Asker de maiyetlerinde ziyade sıkıntıya düşer. Bu şekilde mal ve yiyecek maddelerinin fiyatları artar, narhı kontrol etmek mümkün olamaz. İstanbul çiftini çubuğunu bozanlarca dolar. Eker biçer köylüler topraklarını terk edip İstanbul'a gelirlirse üretim ve ziraat diye bir şey kalmaz. Saadetli padişahın zamanında gerçi bu gibi sıkıntıların üstesinden gelinir, ama bu husus asıl sonraki sultanlar zamanında büyük bir müşkilata yol açar.

Bu sözlerin gerçekten söylenip söylenmediğini tahkik edecek bir başka kaynak yoktur, ama bu anekdotu tarihçinin niçin naklettiğinin ipucu, hemen arkasından yazdığı şu cümleden ortaya çıkar: "Fihakika otuz yıldan sonra saltanata lazım gelecek müzayakayı kayırıp haber vermişlerdir."⁷⁷

Göç olgusunun kentin fiziki yapısı üzerinde de etkili olmaya başladığı dönemin başlangıcı olarak XVI. yüzyılın ikinci yarısını işaret etmek yanlış olmaz. Kentin

⁷⁷ Selânikî, *Târih*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 1999, c. 1, s. 3-4.

suriçindeki büyüme sebeplerinin iş ve rahat yaşama imkânlarıyla olan irtibatı açıktı. Ayrıca çeşitli vesilelerle kente gelen yabancı misyonların sayıları artıyordu. Öte yandan askerî hareketliliğin getirdiği bir yoğunlaşma da zaman zaman etkili olabiliyordu. Bu dönemlere ait resmî kayıtlar, kentin bazı mahallerinin yoğun ve çarpık bir yerleşmenin kurbanı olduğuna işaret ederler. O kadar ki bazı evlerin özellikle kent surlarına bitişik hâlde yapıldıkları anlaşılmaktadır. Çıkarılan hükümlerde gerek bu tip yapılaşmanın önüne geçilmesi, gerekse kenti çirkinleştiren davranışlardan kaçınılması ısrarla idarecilere tembih ediliyordu. Bu kararlarda ilginç olan bir başka durum, evlerin nasıl ve ne şekilde yapılacağı konusundaki talimatlardı. İki ev arasındaki mesafe yanında dükkânların ve evlerin pencere saçaklarına kadar bir düzenleme söz konusuydu.⁷⁸ Şüphesiz bu talimatlara uyulup uyulmadığı, tatbikatta bunların nasıl bir sistemle kontrol edildiği konuları cevapsız kalmaktadır. Fakat burada önemli olan nokta bir kent planlama mantığının devlet kanalıyla yönlendirilmekte olduğudur. Kentin kalabalıklaşmasının getirdiği problemler yine bu dönemde sokak ve caddelerin temizliğiyle alakalı yeni tedbirlerin alınmasını gerektirmişti.⁷⁹ Özellikle yolların temizliğine azami dikkat edildiği, evlerin pis sularının sokaklara yönlendirilmemesi ve yolların çeşitli bahanelerle bozulmaması gerektiği konusunda genel emirler çıkarılmıştı.⁸⁰

Kanunî'nin saltanatı sırasında iyice oturmuş bir hâle gelen emperyal devir, daha sonraki dönemlerde İstanbul merkezli olarak kendisini tam anlamıyla sabitleştirdi. Fakat aynı zamanda onun ölümünden sonraki halefleri devrinde uç sınırlara doğru kontrolü güç şekilde büyüyen imparatorluğun merkezi olarak birçok karışıklıklar ve çalkantılarla da sarsılmaya başladı. Toplum dengelerinde bu yeniçağın öngördüğü değişim, daha ziyade askerî ve siyasi gelişmelere paralel olarak ciddi bozulmaları beraberinde getirdi. Bunda hiç şüphesiz o dönemin dünyasını etkileyen ekonomik ve ticari gelişmelerin rolü vardı. Zira İstanbul, milletlerarası ölçekli olmaya başlayan bir ticari kolonileşmenin başta gelen mekânı durumundaydı. Batıda gelişen deniz aşırı yeni ticari faaliyetlerin burayı da etkisi altına almamış olması beklenemezdi. Giderek daha da küresel hâle gelen faaliyet alanı, payitahtın organik olarak bağlı bulunduğu Akdeniz

merkezli dünyanın temel belirleyici ekonomik saha olmaktan artık çıkmasıyla sonuçlanacaktı.⁸¹

XVI. yüzyılın bu son çeyreğinde İstanbul bir taraftan da H 1000 yılının getirdiği kıyamet beklentilerinin çok da açığa çıkmayan derinden gelen ve zihin dünyalarını, davranış biçimlerini etkilediği anlaşılan umutsuzluğu içinde önemli olaylara tanıklık etti.⁸² Cülus (III. Murad ve III. Mehmed) ve düşümler (Şehzade Mehmed'in sünnet düğünü, 1582)⁸³ vesilesiyle daha önce rastlanmadık ölçüde son derece şaşalı gösteriler yapılması, sadece ihtişam amaçlı değil biraz da bu umutsuz havanın etkisini izale gayesi taşıyordu. İstanbul halkı bu eğlence ve gösterilerle oyalanırken ekonomik sıkıntıların baş göstermesi, umutsuz havayı şiddete dönüştürecek bir şekle büründü. 1578'de başlayan ve uzun süren İran seferleri ciddi bir yük getirmişti.⁸⁴ Kapıkulu gruplarının (maaşlı sipahi ve yeniçeriler) şikâyetleri giderek artıyordu. Bütün bu olumsuzlukların etkisiyle 1589'da büyük çaplı bir isyan hareketi vuku buldu (Beylerbeyi Vakası). Para ayarının düşürülmesi sebebiyle baş gösteren isyan sarayı zor durumda bırakırken sivil halkı da etkileyecek derecelere ulaşmıştı. İsyân sırasında başlayan yangın büyük tahribata yol açmış, bu arada pek çok yağmalama olayı meydana gelmişti.⁸⁵ İlk defa bu isyan hanedanın otoritesini sorgulayacak boyuta ulaşmıştı. Bu durum emperyal başkent'in sonraki asırlarda sık sık karşılaşacağı benzeri hadiselerin başlangıcı gibiydi. Bunu takip eden veba salgını, halkın umutsuzluğunu daha da artırmış olmalıdır. 1591 ve 1593'te çıkan yeni isyanlar, birbirini takip eden yangınlar İstanbul'u âdeta altüst etti. Tam da bu sıralarda başlayan batıda Habsburglara karşı yeni savaş dönemi, 1000 (1591-1592) yılının atlatılmasının da verdiği rahatlık ortamı içinde, İstanbul'u tekrar askerî faaliyetlerin bir merkezi durumuna getirdi. Bizzat III. Mehmed atalarının izinde olduğunu gösterircesine ordunun başında Macaristan'a gitti. Bu vesileyle İstanbul'da büyük törenler ve dinî seremoniler gerçekleşti.⁸⁶ Eğri Kalesi'nin ele geçirilişi

⁷⁸ Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, İstanbul 1332, s. 83-86'daki hükümler.

⁷⁹ Ahmed Refik, *Onuncu Asr-ı Hicride İstanbul*, s. 94.

⁸⁰ Ahmed Refik, *Hicri Onbirinci Asrda İstanbul Hayatı*, İstanbul 1951, s. 13, 19.

⁸¹ Akdeniz tarihi için İstanbul'un önemine F. Braudel de işaret eder: *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1989, c. 1, s. 59-61, ayrıca bkz. tür. yer. Ayrıca bkz. R. Mantran, *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 1991, s. 8-12.

⁸² C. H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, çev. Ayla Ortaç, İstanbul 1996, s. 138-147.

⁸³ Nurhan Atasoy, *1582. Surnâme-i Hümayun, Düşün Kitabı*, İstanbul 1997.

⁸⁴ Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)*, İstanbul 1993.

⁸⁵ Selânikî, *Târih*, c. 1, s. 209-212.

⁸⁶ Selânikî, *Târih*, c. 2, s. 609-613.

38- Topkapı Sarayı'ndan Edirnekapı'ya Kasımpaşa sırtlarından bakış (Mayer)

ve Haçova zaferi (1596), şehirde muhteşem gösterilerle karşılanırken iki sene sonra bütün bu olumsuz beklentilerin sona erdiğini gösterircesine belki de bir şükran nişanesi olarak yeni ve büyük bir külliye inşasına başlandı (Yeni Camii, 1598. Cami inşaatı uzun zaman durdu ve bu yüzden ancak 66 yıl sonra tamamlanabildi). Bu yıllarda yazdığı tarihinde İstanbul'un fethi bahsini anlatan Osmanlı tarihçisi ve Şeyhülislam Hoca Sadeddin Efendi, bu vesileyle kentin özelliklerinden

söz ederken, artık buranın herkesçe çok iyi bilindiğini yazıp “a'zam-ı bilâd ve mi'mâr-ı adl-i selâtın ile ma'mûr ve âbâd” olduğunu, kadim zamanlardan beri büyük bir başkent ve kayserlerin makamı olageldiğini belirtir. Burada tepeler ve düzlükler vardır, havası mutedil, suları lezizdir, onunla yeryüzünde kıyaslanabilecek bir şehir yoktur, fiziki yapısıyla ve mahalleleriyle bütün bilinen ölçülerin üstünde bir kenttir. Pek çok şair onu methetmiştir: bunlardan Yahya Bey'in şiiri şöyle

başlamaktadır: “Adı Kostantiniye’dir anın/Tahtgâhıdır
Âl-i Osman’ın/İki bahr eylemiş o şehri penâh/Biri Bahr-i
Sefid ve biri Siyah/Girdi bahr içine o şehir amma/Dizine
çıkmadı anın derya”.⁸⁷

Aslında tam da bu dönemlerde Osmanlı yazarlarının
nazarında başkentleri emperyal vasfıyla yeni bir
dönüşümün eşiğinde olarak görülüyordu. Ancak bu durum
onun fiziki gelişmesine değil, geçirilen siyasi ve askerî

olayların yol açtığı türlü ekonomik ve sosyal problemlere
dayalı olarak düşünülüyordu. Özellikle doğuda 1590
anlaşmasıyla ele geçirilen yerlere yönelik Safevî tehditleri,
uzun savaşların getirdiği sıkıntılar, Anadolu’da patlak
veren büyük Celalî ayaklanmaları kötümserliğin İstanbul
merkezli olarak tekrar hâkim olmasına yol açtı. Batı
cephesindeki kötü haberlere, şimdi doğuda ele geçirilen
yerlerin kaybı eklenmiş, İstanbul’da asker arasında ciddi
karışıklıklar husule gelmiş, paşaların iktidar çekişmeleri

⁸⁷ *Tâcü’t-tevârih*, İstanbul 1279, c. 1, s. 429-431.

39- Sultanahmet Camii ve Meydanı (Vanmour, Doha, Orientalist Müzesi)

de bunun tuzu-biberi olmuştu. Yemişçi Hasan Paşa ve Saatçi Hasan Paşa olayları bunun tipik örnekleridir (1603). Bütün bu hadiseler dolayısıyla halkın belirli kesimlerinde Osmanlı hanedanından umudun kesildiği, yeni alternatiflerin konuşulduğu yolunda ciddi bilgiler vardır.⁸⁸ Özellikle Celâlilerin doğrudan İstanbul'u tehdit eder bir pozisyon kazanmalarının da bunda etkisi yüksektir. Böylesine karışık ortamda bir Osmanlı coğrafyacısı olarak yaşadığı kenti anlatmaya çalışan Âşık Mehmed, bütün bu sosyal çalkantıların dışında eski Arap coğrafyacılarının kent hakkındaki bilgilerini tashih ve teşrihe girişti. Bu boş bir çaba değildi, dönemine göre küreselleşen kültürel anlayışın farklı bir yansıması idi. Onun nazarında imparatorluğun başkenti emperyal

⁸⁸ Feridun M. Emecen, "Mehmed III", *DİA*, XXVIII, 411; ayrıca genel olarak bkz. Feridun M. Emecen, "Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülahazalar", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2001, sy. 6, s. 63-76.

hâlini ebedî olarak muhafaza edecekti. Hâlbuki kendisiyle çağdaş olan bazı tarihçiler, o vakte kadar görülmemiş karışıklıklardan hareketle bütün olumsuzlukları bizatihi kente yükleme çabası içine girmişlerdi. Aslında Osmanlı münevverlerinin ilgisi bu çağda kendi sınırlarını aşacak bir yönelim de kazanmamış değildi. Avrupa'da olup bitenler, Yeni Dünya'nın keşfiyle meydana gelen gelişmeler, Orta Asya ve Uzak Doğu hakkındaki bilgiler siyasi planlama içindeki idareci zümrelerin tekelden çıkıp bu yolda hazırlanan tercüme ve telif eserler vasıtasıyla umuma mal olmaya başlarken, bütün bunlar İstanbul'un özel konumunun daha iyi kavranmasına yol açacaktı. Fransız kralları tarihi, Macar tarihi, İspanyolların Amerika'ya gidişi, Orta Asya toplumları ile alakalı yeni bilgiler,⁸⁹ İstanbul'daki Osmanlı aydınları için

⁸⁹ Mehmed Suud'un *Tarih-i Hind-i Garbî'si* (İstanbul 1987); Feridun Bey'in *Tevârîh-i Pâdişahân-ı Françe* adlı tercümesi (nşr. J. L. Bacque-Grammont, Paris 1997); Seyfi

40- İstanbul

ufuk açıcı olmuş görünüyordu. Üstelik Pîrî Reis'in bilinen dünya haritası yanında XVI. yüzyılda ortaya çıkan diğer haritalar, mesela Macar Ali Reis'in *Atlas*'ı, uçsuz bucaksız olarak görülen bu koca dünyada İstanbul'un nasıl bir konumda bulunduğu hakkında da dönemin siyasileri yanında aydın kesimine önemli bir fikir veriyordu. XVI. yüzyılın sonlarında çalkantılara ve uzun seferlere şahit olmuş bir Osmanlı bürokratu ve aydını olarak Âşık Mehmed ise daha sonra bu bayrağı devralacak Kâtib Çelebi kadar olmasa bile, etrafındaki dünyayı meşhur Arap coğrafyacısı Ebü'l-Fidâ'nın anlatımıyla okuyucularına aktarmaya çalışıyordu. Görmediği yerler veya Osmanlı coğrafyası dışında kalan ülkeler ve şehirlerle ilgili bir görüşe sahip bulunmuyordu, ama İstanbul'un geçtiği bahiste kendi katkıları elbette olacaktı.

Âşık Mehmed, Kostantiniye başlığı altında klasik İslam coğrafyacıları gibi bir giriş yaptıktan sonra buranın Osmanlı fethinden önce Rum'un merkezi (kaide-i Rum), şimdi ise Osmanlı sultanlarının saltanat kapısı yani payitahtı (selâtin-i Osmaniye'nin dârü's-saltanatı) olduğunu belirtip önce kent hakkında Arap

Çelebi'nin Asya hanlıkları *L'ouvrage de Seyfî Çelebi: historien Ottoman du XVIe siècle* (nşr. J. Matuz, Paris 1968); Tercüman Mahmud'un *Târîh-i Üngürüs* adlı eseri (*Die Geschichte der Ungarn in einer osmanischen Chronik des 16. Jahrhunderts: Tercuman Mahmuds Târîh-i Ungurus*, haz. G. Hazai, Berlin 2008) bu dönemin mahsulüdür.

coğrafyacılarının bilgilerini vereceğini, ardından da fetihten sonraki payitahtı tasvir edeceğini beyan ederek sözlerine başlar. Kenti anlatmaya girişirken Osmanlı tarihçileri İdris-i Bitlisî ve Hoca Sadeddin Efendi'nin Kostantiniye'nin kuruluş hikâyesini esas alır. Ancak bu hikâyede geçen yerlerin şimdiki durumu hakkında tespit ettiği bilgileri eklemeyi de ihmal etmez. Ayasofya'nın inşaatı sırasında zelzeleden etkilenmemesi için temelinin direklerle desteklendiği ve yeraltı odaları bulunduğu bilgisini verirken, bunların bazılarının sarayın altında da görüldüğünü, içinde kayıkların tespit edildiğini babasından naklen kaydeder.⁹⁰ İstanbul'un kuruluşu ve Ayasofya'nın inşası hikâyesini bitirdikten sonra Arap coğrafyacılarının kent hakkındaki bilgilerini Ebü'l-Fidâ'nın eserini temel alarak yazmaya girişir, ama bunu yaparken zikredilen bazı yerlerin ve binaların kendi zamanındaki durumuna da temas etmeden geçmez. Mesela *Takvîmü'l-büldân*'da geçen sütunun (Çemberlitaş) şimdiki Ali Paşa Camii ile Valide Sultan Hamamı arasındaki "Dikilitaş" demekle bilinen sütun olduğunu, yuvarlak şekilli, kızıl taşlı ve pek çok yerinden de demir kuşaklarla sarılı bulunduğunu yazar. Diğer bir sütunun ise Ayasofya'ya yakın Atmeydanı'nda yer aldığını, fakat şimdi üzerinde bakırdan yapılmış at ve atlı şeklinin

90 *Menâzirü'l-avâlim*, c. 3, s. 1058.

41- Bulgurlu Tepesi'nden (Üsküdar), Suriçi, Galata ve Boğaz'ın iki yakası (Doha, Orientalist Müzesi)

bulunmadığını beyan eder. Gördüğü diğer sütunlarda da böyle bir heykele rastlanmadığını söyleyerek verilen bilgileri âdeta güncelleştirmeye çalışır. Bundan sonra da Arap coğrafyacılarının kentin fiziki durumu hakkındaki bilgilerini sıralar, fetih müjdesiyle ilgili hadislerden bazılarını aktarır. Bunlardan biri de yukarıda bahsedilen Ebu Hureyre'nin rivayetidir. İlginç şekilde kıyametle ilişkilendirilen bu hadisi kendisine göre yorumlamaya girişir. Hadiste bir tarafı karada bir tarafı denizde olan ve 70.000 kişinin ona saldırmadıkça kıyametin kopmayacağı ifade edilen yerin İstanbul'u değil Rumiyye'yi kastettiğini yazar.⁹¹ Yani ona göre Kostantiniye önce alınacaktır

ama asıl dünyanın sonunu getirecek işaret Roma'nın fethiyle başlayacaktır. Öyle anlaşılıyor ki Âşık Mehmed, yaşadığı şehrin kötü alametlerle ilişkilendirilmesini benimsememektedir. Belki de bu sebeple anlatımını fetihten sonraki Osmanlı İstanbul'unu abidevi yapılarını tavsifle nakletmeyi tercih etmiştir.

Öncelikle fetihten kendi zamanına kadar hicri takvime göre 148 yıl on ay on üç gün geçtiğini (1597), bu süre zarfında payitahtın gündün güne gelişip “reşk-i cennet-i ulyâ ile şey'en fe-şey'en nâdire-i dünyâ”, yani cennetin en yüksek katı gibi imrenilecek bir yer ve dünyanın en nadide bir parçası hâline geldiğini söyler.⁹²

91 *Menâzirü'l-avâlim*, c. 3, s. 1075-1076.

92 *Menâzirü'l-avâlim*, c. 3, s. 1077.

Hemen ardından Ayasofya'nın cami hâline getirildiğini, eski minarenin hizasına II. Selim'in bir şerefeli minare, III. Murad'ın ise bir şerefeli iki minare yaptırdığını yazarak yapılan eklemelere temas eder. Eski ve Yeni sarayların inşasından bahsettikten sonra sıra yeni inşa olunan camilere gelmiştir. İlk olarak Fatih Camii'nden başlar, Eyüpsultan ve Ebülvefa camilerinin ardından II. Beyazıt, I. Selim, Şehzade Mehmet, Süleymaniye külliyelerini uzun uzadıya, mimari şekilleri ve birbirleriyle mukayeseli olarak tavsif eder. Bundan sonra bedestenden kısaca bahsedip surlara geçer. Surlar üzerindeki 25 kapıyı isimleriyle Ayvansaray kesiminden Haliç boyunca sırasına göre sayar (Eyüp kapısı, Balat, Fener, Eğrikapı, Yenikapı, Ayakapı, Cibali kapısı, Unkapanı, Ayazma, Odunkapı,

Zindankapı, Balıkpazarıkapısı, Çıfıt/Cuhutkapısı, Ahırkapı, Çatladıkapı, Kumkapı, Langakapısı, Yedikulekapısı, Silivrikapı, Topkapı, diğer Yenikapı, Eğrikapı ve Edirnekapı).

Âşık Mehmed suriçi kadim İstanbul'u "Medîne-i Kostantiniyye" diye tanımlarken yakınındaki diğer iki *medîneyi* yani kasabayı, Galata ve Eyüp şeklinde açıklar. Bu arada Haliç'e (halkın deyişiyle "Galata Boğazı"na) temas etmeyi ihmal etmez, Galata ile İstanbul surları arasında Eyüp'e doğru uzanan dil olarak gösterdiği Haliç'in en yakın yerinin Balıkpazarı, Zindankapı ve Odunkapı karşısı olduğunu ve bir milden daha az mesafesi bulunduğunu kaydeder. Galata surlarını, camileri, tophaneyi, tersaneyi, Galata surlarındaki kapıları (İskele,

Kürekçi, Azap, Kasımpaşa, Kule, Tophane, Tabakhane, Kurşunlumahzen, Karaköy, Balık kapıları) tavsif eder. Sonra karşı yakaya geçip Üsküdar'ı anlatır.⁹³ Onun söz konusu tasviri, coğrafyaya meraklı bir Osmanlı münevverinin kente nasıl baktığını göstermesi açısından şüphesiz ayrı bir öneme sahiptir. Âşık Mehmed bir bakıma bu kadim kenti köklerinden koparmayarak ve tarihî sürekliliği vurgulayarak kendi zamanına getirmiş, ebedî devletin kıyamete kadar payidar olacak bir payitahtı olma imajını destekleyecek bir anlayış geliştirmiştir. Bunda kıyamet beklentilerinin yoğunlaştığı H 1000 (1592) yılının atlatılmasının etkisi var mıdır bilinmez. Ancak kentin kutsiyetinin kalın çizgilerle vurgulanmasının ve heyecanla tavsifine girilmesinin altında böyle bir fikriyatın yattığını düşünmemek için bir sebep yoktur. Bununla beraber dönemin diğer yazarlarının bazıları aşağıda temas edileceği gibi onunla aynı kanaati taşıyorlardı.

Kriz ve Dönüşüm Çağının Başkenti

XVII. yüzyıl sadece Osmanlı tarihinin genel seyri değil muhtemelen İstanbul için de bir dönüşüm ve değişim dönemi olmuştur. Bütün dünyayı etkilemeye başlayan Batı'nın yayılma siyasetinin getirdiği dalgalanmalar, her şeyden önce onunla sınırdaş, efsanevi Doğu'nun başlangıç noktası Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentine ulaşmakta gecikmedi. Şehir artık tam anlamıyla kozmopolit bir yapı kazandığı, nüfusun baskısının iyice hissedildiği yeni bir devreye adımını atıyordu. R. Mantran'ın deyişiyle "Dünya dengelerinin altüst olduğu bir sırada, bu dünyanın en büyük ve gururlu kenti İstanbul, modern dünyanın doğum sancılarına karşı ciddi bir tepkinin" merkezi özelliğini taşıyordu.⁹⁴ Bu bütün dengelerin değiştiği çağın başlarında, küçük yaşta tahta çıkan I. Ahmed döneminde İstanbul, imparatorluğun içinde bulunduğu üç cepheli savaş ortamını çok yakından hissetti. İlginç şekilde yeni padişah tahta çıktığında (1603) daha sünnet merasimi gerçekleşmemişti. Tahta cülusunun on dördüncü günü sünnet edildi ve İstanbul halkı bu vesileyle yapılan büyük tören ve eğlencelere ilk defa tanık oldu.⁹⁵ Ayrıca beklenenin hilafına yeni padişah hayattaki kardeşi Mustafa'ya da dokunmadı, dedesinin ve babasının çok tepki çeken kardeş katillerinin benimsenmediğini göstermiş oldu. Bu dönemde belki de dış cephelerdeki

savaşlar ve içerideki büyük karışıklıklar sebebiyle hâkim olan büyük karamsarlık havasını dağıtmak için İstanbul'da büyük bir cami inşasını başlattı (1609).⁹⁶ Süleymaniye Camii'nin inşasından sonra inşası hayli geciken Yeni Camii'yi bir tarafa bırakırsak, bir Osmanlı sultanının uzun bir aradan sonra yaptırttığı bu muazzam mabedin, diğerlerini gölgede bırakması sanki özel olarak planlanmış gibiydi. Kentin emperyal görünümünün en süslü parçası olarak tarihe geçecek bu büyük külliye için seçilen yer de İstanbul'un ana manzarasının arkasında kalıyordu. Esas itibarıyla kentin tepeleri ve tarihî silueti Haliç ve Üsküdar tarafına doğru bakan kesime hitap ediyordu. Anadolu yakasından, daha doğrusu Üsküdar'dan şehre gidenler için ön cephede tam anlamıyla görülecek bir yönü yoktu, hatta Ayasofya tarafından bu cihetten perdelenmekteydi. Fakat Marmara tarafından gelenler için muazzam bir etkiye sahipti. Böylece kente batıdan deniz yoluyla gelecekleri, kentin tarihî siluetinden önce bu yeni ve Ayasofya ile boy ölçüşebilecek evsftaki cami karşılayacaktı. Sultanahmet Camii'nin sembolik anlamı büyüktü. Burası tarihî kentin son büyük mabedi oldu. Daha sonraki hükümdarlar bu evsfta bir cami yaptırmayı düşünmediler. Böylece Osmanlı İstanbul'unun "klasik çehresi" artık teşekkül etmişti. Kentin fiziki yapısının temel unsurlarına bundan sonra da yeni binalar eklendi, fakat bunlar eskisi kadar belirleyici bir önem kazanmadı.

Bu büyük caminin inşası sırasında payitahtta ciddi bir bunalım havası hâkimdi. Anadolu'daki karışıklıklar çok büyük sosyal krize dönüşmeye başlamıştı. I. Ahmed bazı azılı Celalî reislerine karşı Anadolu'ya geçerek İstanbul halkına yeni umutlar verdi.⁹⁷ Her zaman olduğu gibi olumsuz hava, dinî gösterilerle geri plana atılmaya çalışıldı. İlk defa Kâbe örtüsü İstanbul'da hazırlandı ve büyük bir törenle Mekke'ye gönderildi. Eski örtü ve bazı mukaddes parçalar İstanbul'a getirtildi; içki yasağı ilan edildi.⁹⁸ Bu durum başkente verilmek istenen manevi atmosferle bağlantılı gözüküyordu. Buranın İslam'ın saf hâliyle yaşandığı bir başkent olarak imparatorluk genelinde örnek teşkil edeceği hesaplanıyordu. Hilafet merkezi, İslam dünyasının yegâne büyük devletinin idari payitahtı olmasına yaraşır bir sosyal hayatın teşviki, bazı ulema tarafından özellikle talep ediliyordu. Bunların etkisi girilen karışıklık devrinden beslenerek daha da yaygınlaşacak ve sarayda da hayli taraftar bulacaktı.

⁹³ *Menâzirü'l-avâlim*, c. 3, s. 1091-1096.

⁹⁴ Genel olarak Sosyal ve Ekonomik yapısı için bkz. R. Mantran, *17. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay ve Enver Özcan, II c., Ankara 1986.

⁹⁵ I. Ahmed döneminin standart tarihini, imamı Safi kaleme almıştır: *Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-Tevârih'i*, haz. İbrahim Hakkı Çuhadar, II c., Ankara 2003.

⁹⁶ *Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-Tevârih'i*, c. 1, s. 46-54.

⁹⁷ *Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-Tevârih'i*, c. 1, s. 173 vd.

⁹⁸ *Mustafa Sâfî'nin Zübdetü't-Tevârih'i*, c. 2, s. 207-230.

I. Ahmed'in vefatından sonra İstanbul Osmanlı idaresi altına girdiğinden beri belki de ilk defa büyük olaylarla karşı karşıya kaldı. Bozulan asayiş, saraydaki iktidar çekişmeleri, hanedanın güçlü ve her şeye hâkim padişah tipinin sonunu oluşturdu. Hanedanın bizatihi kendisi bütün mensuplarıyla ve unsurlarıyla etkili olmaya başladı. Bunun yol açtığı yeni meseleler, ayrıca tatminkâr olmayan askerî harekâtlar, taşra paşalarının güçlerinin yükselişi, İstanbul'u da derinden etkileyen bir dizi olayın patlak vermesine yol açacak gelişmeleri hazırladı. İstanbul halkı bu dönemde ilk defa bir padişahın oğlunun değil de veziriazamın ve şeyhülislamın oluşturduğu bir heyet vasıtasıyla kardeşinin tahta çıkarılmasına ve aynı şekilde de akli zafiyeti yüzünden tahttan indirilmesine şahit oldu (I. Mustafa: 1617-1618).⁹⁹ Keza onun yerine geçirilen yeğeni II. Osman'ın da feci şekilde katli olayı yeni ve büyük karışıklıkların zuhuruca yol açtı.¹⁰⁰ Bu dönemlerde İstanbul, tam bir kaos yaşadı, sipahi ve yeniçerilerin ayaklanmaları, akli zaaf içindeki I. Mustafa'yı tekrar tahta çıkarmaları, ardından meydana gelen isyanlar, yağma hareketleri ile tam bir kıyamet havası şehre çörelendi. Üstelik günde 1.000 kişinin ölümüne yol açtığı belirtilen büyük veba salgını da baş göstermişti. Bu dönemde bütün dünyayı etkileyen iklimlerde görülen istikrarsızlık İstanbul'da da kendisini hissettirdi. 1621'de Şubat ayında Boğaz dondu, Üsküdar ile İstanbul arasında halk karşıdan karşıya geçti.¹⁰¹ Soğuklar beraberinde kıtlık ve pahalılığı da getirmişti. II. Osman'ın katli ile başlayan çalkantılar İstanbul'da asayişi tamamen sarstı.¹⁰² IV. Murad'ın demir pençesiyle duruma hâkim oluşuna kadar İstanbul bu korkunç çalkantılardan kurtulamadı. Fakat bu defa devlet eliyle yapılan bir terör havası şehirde esmeye başladı. Gelişen sosyal hayatın yeni toplanma merkezleri hâline gelen kahvehaneler kapatıldı, tütün ve içki yasağı getirildi, fener olmaksızın gece sokağa çıkmak dahi yasaklandı.¹⁰³ Bu şiddetle sağlanan sükûnet ortamı, onun vefatından sonra (1640) yeniden bozuldu. Sultan İbrahim'in dengesiz hareketleri, asayişin sarsılmasına yol açmakta gecikmedi. Fakat payitahtta asıl büyük çalkantılar, Osmanlı-Venedik mücadelesinin yoğunlaştığı bir devrede patlak verdi, İstanbul'u tekrar kaos ortamına sürükledi.¹⁰⁴

⁹⁹ Feridun M. Emecen, "Mustafa I", *DİA*, XXXI, 272-275.

¹⁰⁰ Feridun M. Emecen, "Osman I", *DİA*, XXXIII, 455-456.

¹⁰¹ Naîmâ, *Târih*, haz. Mehmet İpşirli, Ankara 2007, c. 2, s. 459.

¹⁰² B. Tezcan, "The 1622 Military Rebellion in İstanbul: A Historiographical Journey", *IJMES*, 2002, c. 8, sy. 1-2, s. 131-142.

¹⁰³ Bu dönem için bk. Cavid Baysun, "Murad IV", *İA*, VIII, 625-647.

¹⁰⁴ Feridun M. Emecen, "İbrahim", *DİA*, XXI, 274-281.

Küçük yaştaki IV. Mehmed'in tahta çıkışı, otoritesizliğin hâkim oluşuna ve iktidar çekişmelerinin hızlanmasına yol açtı. Büyük sosyal çalkantılar şehri çok sarstı ve ilk defa İstanbul bu dönemde ciddi bir dış tehditle de karşı karşıya kaldı. Girit savaşları dolayısıyla askerî bakımdan hareketlenen İstanbul'un can damarı olan Çanakkale Boğazı Venedik donanması tarafından abluka altına alındı.¹⁰⁵ Bu durum İstanbul'da çok büyük sıkıntıları beraberinde getirdi. Ticaret durma noktasına geldi, hayat pahalılığı yükseldi. Savaş masrafları da buna eklenince sosyal karışıklıkların baş göstermesi kaçınılmaz hâle geldi. 1648'deki Sultanahmet Vakası sipahilerce başlatıldı ve bunların isyanı yeniçeriler tarafından bastırıldı.¹⁰⁶ Böylece yeniçerilerin İstanbul'da nüfuzu giderek arttı. Olayın yankıları taşradan ses buldu, sipahi grupları Gürcü Abdünnebi idaresinde İstanbul'a yürüdü, bu münasebetle şehirde hayli heyecanlı ve korkulu günler yaşandı. Bulgurlu'ya gelen asilerle çatışma vuku buldu (Üsküdar Cengi), yenilen asiler dağıldı (1649).¹⁰⁷ Bunu asker dışında bir başka grubun ayaklanması izledi. 1651'de para ayarı meselesi ve ağır vergiler dolayısıyla esnaf sınıfları saraya yürüdü.¹⁰⁸ Ardından Kösem Sultan'ın "iktidar değişikliği yapmak için komplo kurduğu" için öldürülmesiyle baş gösteren büyük karışıklıklar çıktı.¹⁰⁹ 1655'te donanmanın Çanakkale Boğazı önlerinde Venedikliler karşısındaki başarısızlığı, şehri açık bir tehdit altında bıraktı, İstanbul halkı büyük telaşa kapıldı; ardından da deniz yollarının kesilmesiyle ciddi bir kıtlık yaşandı. Aynı yıl (1656) Çınar Vakası denilen kanlı olaylar şehri âdeta kargaşa içine düşürdü. Ulufe meselesinden patlak veren bu hadise, savaş ortamının belirsizliğinden de kaynaklanarak giderek büyüdü, her taraf yağmalandı.¹¹⁰ Bütün bu karamsarlık ortamında duruma hâkim olamadığı kanaatiyle IV. Mehmed'in tahttan indirilip yerine kardeşi Süleyman'ın getirilmesi dahi planlanmıştı. Fakat farkına varılan bu plan önlendi, olayın tertipçileri ise yakalanıp idam edildi.¹¹¹

¹⁰⁵ Naîmâ, *Târih*, c. 3, s. 1077-1079; IV, 1691, 1709.

¹⁰⁶ Naîmâ, *Târih*, c. 3, s. 1189-1195.

¹⁰⁷ Naîmâ, *Târih*, c. 3, s. 1209, 1221-1232; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayinâmesi*, haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul 2008, s. 20-22.

¹⁰⁸ Kâtib Çelebi, *Fezleke*, İstanbul 1284, c. 2, s. 375-375.

¹⁰⁹ Olaylarla ilgili olarak bk. Karaçelebizâde Abdülaziz Efendi, *Ravzatü'l-ibrâr Zeyli*, haz. Nevzat Kaya, Ankara 2005, s. 70-98; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, c. 2, s. 379. Vecihî, *Târih*, haz. Ziya Akkaya, doktora tezi, AÜ DTCF, 1957, s. 109.

¹¹⁰ H. Andreasyan ve F. Ç. Derin, "Çınar Vakası: Eremya Çelebi Kömürçüyan'a Göre", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1957, sy. 3, s. 57-85; *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayinâmesi*, s. 87-88.

¹¹¹ Naîmâ, *Târih*, c. 4, s. 1684.

42- Hollanda Elçiliği'nden İstanbul (Guer)

O zamana kadar payitahtta görülmemiş ölçüde etkili olan ve halkı da içine çeken olaylar, Köprülülerin işbaşına gelmesiyle durulma eğilimi gösterdi. 1660 Temmuz'unda İstanbul'da Eminönü-Odunkapı veya Ayazmakapı civarında çıkan büyük yangın tarihî yarımadanın neredeyse üçte ikiye yakın kesimini etkiledi. Eminönü, Beyazıt, Atmeydanı, Mahmutpaşa, Tahtakale, Ahırkapı, Davutpaşa, Kumkapı hatta Samatya'ya kadar büyük tahribata yol açtı, önemli sayıda insan hayatını kaybetti, evler tamamen yandı, halk Sultanahmet ve Ayasofya camileri avlularına sığındı. Ancak onlar kadar şanslı olmayan pek çok insan vardı. Taştan yapılmış olduğu için bazı cami ve medreselere sığınanlar, alevlerin buraları da sarmasıyla hayatlarını kaybettiler.¹¹² Bunu izleyen açlık ve kuraklığın yol açtığı susuzluk da etkili oldu. Askerî başarısızlık, içerideki kargaşa ve afetler, dine olan kayıtsızlığa yoruldu, Kadızadeli hareketinin bu vaziyetten iyice beslenmesine vesile teşkil etti. Nitekim yıllarca süren karışık ortamda giderek güçlenen ve bütün bu kötü gidişin dine tam olarak riayet etmemekten kaynaklandığını öne süren kökleri Kanunî dönemine

112 Vecihî, *Târih*, s. 233-234.

kadar inen tutucu dinî anlayış (İmam Birgîvî ve takipçileri, selefi akım), sadece dindar kesimlerde değil resmî çevrelerde de hayli etkili olmaya başladı. “Kadızedeliler” olarak anılan ve sarayda da güçlü taraftarları bulunan bu hareketin temsilcileriyle bunlara karşı olan tarikat ehli arasında halkın da dikkatle takip ettiği birçok tartışma yaşandı. Bu zor şartlarda Osmanlı tarihçilerince bir kurtarıcı gibi karşılanan Köprülü Mehmed Paşa veziriazam olduktan sonra duruma hâkim olup asayişî şiddete başvurarak yeniden sağladı. Büyük bir sosyal çalkantiya yol açması muhtemel olan Kadızadelilere karşı tedbir almak zorunda kaldı, bazı elebaşlarını uzaklaştırdıysa da bu hareket etkisini daha uzun süre devam ettirecekti.¹¹³

Karamsar hava İstanbul'un kötülükler şehri olduğu ve başa gelen her türlü felakette de kentte yaşayanların ahlaksızlığının rolü bulunduğu fikri dönemin münevver kesiminde hâkim bir olgu hâline gelmeye başlamıştı. Osmanlı ıslahat yazarları kötü gidişten kurtulma

113 Semiramis Çavuşoğlu, “Kadızedeliler”, *DİA*, XXIV, 100-102; M. C. Zilfi, *Dindarlık Siyaseti: Osmanlı Uleması: Klasik Dönem Sonrası 1600-1800*, çev. M. F. Özçınar, Ankara 2008, s. 129-189.

çarelerini, eski dönemi ihya etmekte ararken, payitahttaki sosyal hayata hiç de iyi gözle bakmıyorlardı. Kadızadeli hareketinin bununla ilişkili olarak hayli etkili olması beklenebilir bir durumdu. Dönemin farklı düşünen aydınlarından biri olan Kâtib Çelebi, İstanbul'un imparatorluk için ifade ettiği anlamı çok iyi kavramıştı. Hatta onun kadim tarihini, kendisinden önceki tarihçilerin sık sık tekrarladıkları *Ayasofya Tarihi*'nden değil doğrudan Bizans tarihçilerinin kaleme aldıkları eserlerden öğrenmeye çabalamıştı. Özellikle Zonaras, Niketas Khoniates, Gregoras, Khalkokondyles gibi meşhur tarihçilerin Latinceye aktarılan metinlerini çevirterek bir araya getirmişti.¹¹⁴ Bu bilgilenme arzusu yaşadığı şehri hem bizzat kendisinin tanınması hem de dönemin aydınlarına başka önemli kaynaklar da bulunduğunu göstermesi bakımından hayli etkileyici idi. Üstelik Kâtib Çelebi, döneminde şahit olduğu kötü gidişi ve uğranılan felaketleri, yaşadığı kentle irtibatlandırmayacak kadar yüksek bir entelektüel zekâya sahipti. Fakat 1660 yangını dönemin bazı yazarlarınca kentin uğursuzluğuna yorulduğunu görmeden vefat etti (1657). Bu yazarlar, nüfusu muazzam derecede artan, binalarla dolan kozmopolit ve kalabalık kentin günahkârlarının, bu afetlerle ilahi cezaya mazhar olduğunu düşünüyorlardı. *Târîh-i Gilmânî* adlı eserin yazarı Mehmed Halife, kentin fetihten sonra 1660 yılına kadar büyük bir gelişme gösterdiğini, büyük bir imar hareketiyle payitahta yakışır bir özellik kazandığını, dünyayı gezenlerin nazarında benzersiz bir kent hâline geldiğini beyan ettikten sonra bu günahkâr kentin halkının zenginliklerine mağrur olarak Allah'ın yolundan saptıklarını ve bu yüzden böylesine büyük felaketlere uğradıklarını yana yakıla belirtir:

Hâlâ Osmanlıların merkezi, ehli İslam'ın iftiharî olan İslambol, uleması ve münevveri bol bir şehirdir. O kadar mamur olmuştur ki cihanı dolaşan bir kimse yeryüzünde buna benzer bir şehir asla göremez. Bu şehirde sultanlar, hanım sultanlar ve vezirlere ait yüz yirmiden fazla saray vardır. Her biri Şeddâd'ın¹¹⁵ binalarından bir örnektir. Şeddâd kavminden sonra buna benzer şaşırtıcı binaları hiçbir kimse yapamamıştır. Bu binalardan en düşüğü Atmeydanı'ndaki İbrahim Paşa sarayıdır, en iyisi ise Süleymaniye Camii altındaki Sultan Süleyman

vezirlerinden Siyavuş Paşa'nın yaptırdığı saraydır... Bu şehrin büyüklüğüne ve halkın çokluğuna nispetle daha birçok dükkân, kervansaray, han, hamam, tekke, medrese, imaretler, mescitler ve camiler vardır ki tarifi bile zordur. İşte bu İslambol şehri o kadar mamurdur, böyle olunca içinde yaşayanlar devletlerine mağrur olup Hakk'ın yolundan ayrıldılar, dâima birbirlerini aldatmaya ve belâyâ, töhmete uğratmaya, birbirlerinin elinde olanı almaya, yalan söylemeğe, iftira atmaya, âlimlere ve diğer ilim ehline itibar etmemeye başladılar. Âlimler ise ilmin gereği üzere hareket etmediler, satıcılar ve esnaf alışverişlere hile karıştırdılar, fakirlere sadaka vermediler, rüşvete meyletteler. Halk arasında dahi zina ve livata fiili yaygınlaştı, askerler her zaman isyana ve fesat işlere hazır hâlde geldiler. İşte bu sınıflar 'Bir beldede zina ve kumar ya da kötülük baş gösterir ve doğruluk yok olursa Yüce Allah dört şeyle temizler: yangınla, kıtlıkla, salgın hastalıkla ve savaşla. Allah dilediğini yapar, dilediği şekilde hükmeder' yolundaki Peygamber hadisine kulak asmadılar. Nitekim bu hadisin öngördüğü gibi bundan önce çok kere veba salgını ortaya çıktı, bir iki ayda 700-800 kişi öldü, ayrıca yangınlar şehri mahvetti, İstanbul'un yarısı yanıp kül oldu...¹¹⁶

Yazar sözlerini "İstanbul mamur iken bu yüzden harap oldu. Umulur ki yüce Allah tekrar mamur eyler." diye bitiriyordu. Gerçi İstanbul tekrar kendisini toparladı, ancak yangın ve zelzeleler kentin görünümünü zaman zaman değiştirecek şekilde etkili olmayı daha sonraki asırlarda da sürdürdü. Mehmed Halife kadar olmasa da bir asır sonra meydana gelen buna benzer büyük felaket vesilesiyle kent halkının dinî kayıtsızlıklarına dair bilinen argümanlar tekrar ortaya atılacaktı. XVII. yüzyıl İstanbul'u için bir başka meşhur simanın yazdıkları belki de en etraflı kent tasviri olma özelliğine haizdir. Evliya Çelebi'nin anlatımında İstanbul, bütün cepheleriyle bir emperyal kent olarak tarif ve tavsif edilmişti. Evliya Çelebi bir bakıma doğup büyüdüğü bu şehre yazdıklarıyla şükran borcunu ödüyordu. Kent onun için "bizim İslâmıbolcağımız"dı. Evliya Çelebi'nin İstanbul'u anlatış şekli hiçbir seyyaha benzemeksizin onun ilgisi çerçevesinde çok farklı bir özellik gösterir. *Seyahatnâme*'sinin daha ilk girişinde 20-21 yaşındayken İstanbul'u ve etrafındaki kasaba ile köyleri, bağları bahçeleri, mesire yerlerini gezmeye başladığını yazan

¹¹⁴ *Târîh-i Kostantiniye ve Kayasire*, haz. İ. Solak, Konya 2009. Eserin edisyonunda dikkatsizlikten kaynaklanan önemli okuma hataları vardır. Sonundaki orijinal metin bu açığı kapatır. Tercüme edilen esas kitap *Historia Rerum in Oriente Gestarum* (Frankfurt 1587) başlığını taşıyan Bizans tarihleri derlemesidir.

¹¹⁵ Âd kavminden cennete nazire İrem bağı yaptırdığı söylenen hükümdar.

¹¹⁶ Mehmed Halife, "Târîh-i Gilmânî", haz. E. Oral, doktora tezi, Marmara Üniversitesi, 2000, s. 77-78.

Evliya Çelebi, bu küçük seyahatini ileride daha da büyüttüğünü, dolayısıyla bu gezilerinin kendisinde seyahat merakını artırdığını belirtir. Rüyasında seyahat müjdesini alınca da öncelikle “maskat-ı re’si” yani dünyaya geldiği yer olan İstanbul ile işe başladığını ifade eder. Bu bakımdan İstanbul onun ilerideki seyahatleri için iyi bir örnek olmuşa benzemektedir. Onun İstanbul’u anlatırken takip ettiği sıra da ilginçtir. İstanbul’a gelen her seyyahın ilk ilgisini çeken şey şehrin fiziki özellikleri olmuştur. Evliya Çelebi de aslında bu fiziki özellikleri ağırlıklı olarak metne serpiştirmiş gözükür, ancak diğer seyyahlardan çok farklı şekilde olaylar, tarihî bilgiler, hikâyeler, fıkralar, şiirlerle müthiş bir anlatım gücüyle okuyucuyu âdeta şaşırtır.

İstanbul, İslami literatürde Peygamber’in müjdesiyle şereflenmiş bir şehir olarak tanındığı için onun hakkındaki hadislere sık sık atıf yapan Evliya Çelebi’nin bilhassa fetihle ilgili çok iyi bilinen ve Kostantiniye’yi fethedecek kumandanı ve askerini öven hadisi yeri geldikçe beş-altı defa tekrarlamaktan büyük bir haz duyduğu anlaşılır. Böyle bir müjdeyle başladığı satırlarını şehrin kuruluşu ile ilgili bilgilerle sürdürür, dünya dillerinde İstanbul’un hangi adlarla bilindiği bile onun dikkatinden kaçmamıştır. Hemen ardından artık bu tarihî yarımada’yı anlatma zamanı gelmiştir: Burada İstanbul’u kara ve deniz surlarıyla birlikte adım adım dolaşır, bunların uzunluğunu ölçer. Onun adımıyla sur çevresi 30.000 adımdır. Surlardaki kulelerin sayısı ise 1.225’i bulur. Şehrin kapıları 20 adettir; bunların 6’sı kara surlarında yer alır. Böylesine muazzam bir şehri koruyan birtakım tılsımlar Evliya Çelebi’nin ilgisinden asla uzak olmayan hayli meraklı olduğu bir konuyu belirler. Bu arada İstanbul’un eski tarihiyle ilgili verdiği bilgileri kendi zamanındaki duruma atıflar yaparak tarihî bütünlüğü bilinçli bir şekilde aktarmayı tercih eder.

Bu mukaddes şehrin Müslümanlar için ne anlam ifade ettiğini, Emevî ve Abbasî dönemlerindeki kuşatmaları anlatırken okuyucusuna hissettirir. Tabii ki burada amacı Osmanlıların şehre yönelen ilgilerinin tarihî temellerini ortaya koymaktır. Yine türlü hikâyelerle, inanılması zor olaylarla anlatımını süsler. Fatih Sultan Mehmed’in İstanbul kuşatması ile ilgili yazdıkları, bugünkü araştırmacıların bazılarınca güvenilir ve inanılır bile bulunmuştur. Bununla beraber başka kaynaklarla teyidi imkânsız bu gibi bilgiler, ancak kendi dönemine kadar uzanan söz konusu hadiseyle alakalı sözlü rivayetlerin neler olduğunu anlamak bakımından mühim gözükür. Araya eklenen Akşemseddin’in rolünü ortaya koyan ifadeler, ona atfedilen nasihatler, Fransız

kralının kızının fetih sırasında Fatih’e sunulduğu gibi hoş hikâyeler, karada inşa edilip Haliç’e çekilen gemiler, su üstünde yürüyüp surların önüne gelerek kuşatmaya katılan dervişler, kapıları fethedip adını bunlara verenler, müthiş bir tahkiye gücüyle âdeta alternatif bir fetih hikâyesini okuyuculara takdim eder.

Şehri, Osmanlı idaresi altına soktuktan sonra Evliya Çelebi’nin ilk olarak buranın yeniden imarıyla ilgili bilgilere geçmesi ondan beklenebilecek bir tavidir. Önce şehrin timsali olup ana ibadet yeri iken camiye tahvil edilen Ayasofya ile bu kısma başlar. Hayli ilginç şekilde gözlemlerini aktardıktan sonra yine bir hikâyeye başvurur. Buranın azametiyle münasip olan bu hikâyeye Gülâbî Ağa’nın sergüzeştidir. Teknik anlatımla sıkıldığını düşündüğü okuyucuyu, bu hoş hikâyeyle yeniden metne yoğunlaştırır. Ardından artık İstanbul’da tahta çıkmış hükümdarların eserlerine sıra gelmiştir. Selatin camilerin tanıtımına girişir, ama bu arada o külliye veya camiye yaptıran padişahın döneminden de bahsetmeyi ihmal etmez. Bu durum Kanunî Sultan Süleyman tarafından yaptırılan Süleymaniye Camii’nin anlatımının ardından iyice kendini gösterir. O kadar ki artık konu tamamıyla Kanunî dönemi, kanunnameleri, onun zamanındaki taşra teşkilatı, eyaletler ve sancaklardır. Bu kısımda özellikle IV. Murad’a ayrı bir yer ayırır. Bu defa kendi şahsi hikâyesine döner, onunla olan ilişkilerini, hizmetinde ne gibi olaylara şahit olduğunu anlatmaya girişir. Onun fütuhatından uzun uzadıya bahseder. Sonra Sultan İbrahim ve IV. Mehmed dönemindeki siyasi olayları anlatır; bu arada zamanın ileri gelen devlet adamları ve uleması kısa biyografileriyle eserinde arzı endam eder. Bu kısımdaki biyografik malzeme son derece değerli gözükür. Şehirde yaşayan üst kesim ve tanınmış şahıslar bu sayede yeniden hayat bulurlar. Sadece onlar değil, birçok farklı zümre hatta deliler bile Evliya Çelebi’nin ilgi alanına girer. Divane Çelebi ile ilgili anlattığı anekdotlar, gerçekten olup olmadıkları bir yana, hoş fıkralar olarak edebî literatüre onun sayesinde intikal etmiştir. Evliya Çelebi bütün bu cilt boyunca şehirdeki marjinal kesimlere özel bir önem verir; onları İstanbul esnafı ile alakalı uzun bölümünde yeri geldikçe tekrar yeni simalarla anlatmayı sürdürür.

İstanbul suriçindeki tarihî eserlerin tavsifini, vezirlerin ve diğer şahısların yaptırdığı camiler, mescitler, medreseler, tekkeler, imaretler, hastaneler, ulema evleri, saraylar, hanlar, çeşme ve sebiller ile devam ettiren Evliya Çelebi, bu arada bekâr odalarını da ihmal etmez. Türbelere ise ayrı bir önem verir. Padişah ve şehzade türbelerini anlatırken onlar hakkında tarihî bilgilere de başvurur. Şehzade Mustafa’nın katli olayını bu vesileyle

43- Evliya Çelebi Seyahatnâmesi (SYEK)

çok farklı bir tarzda, yine rivayetlerle şekillenmiş hâlde ondan okumak mümkün olabilmektedir. Kısaca tarihî eserlerin anlatımında şahıslar ve insan unsurunu asla göz ardı etmeksizin değişik bir üslubu benimsemiştir. Suriçi İstanbul'u bitirdikten sonra sıra şehirle bütünleşmiş olan dış mahallere gelmiştir. Yine tasvirlerini belirli bir plan dâhilinde yapar; Eyüp, Kasımpaşa semtlerini ele alır, tarihî eserlerini, bazı fiziki özelliklerini verir. Eyüp semtinin manevi havası onun kalemiyle bir kere daha tecessüm eder. Eyüpsultan'da bol miktarda kesilen kurbanların etlerinin dağıtımından buradaki halkın hisse aldığına temas ederek "Eyüp halkına 'kurbancılar' derler." demesi ilginç bir anekdottur. Ardından Sütluçe, Pîrpaşa ve Kasımpaşa'yı, bu arada da Tersane'yi anlattıktan sonra Galata'ya gelir. Hayli teferruatlı bir bilgi burada bulunur. Tophane hakkında yazdıkları da önemlidir; bu arada Kılıç Ali Paşa Camii'ni anlatırken bu büyük Osmanlı

denizcisiyle ilgili aktardığı anekdot, Evliya Çelebi'nin tahkiye gücüne en iyi örneklerden biridir. Son derece dindar olarak tanımladığı Kılıç Ali Paşa'nın yarım yamalak Türkçe konuşmasını aynen verir ki bu vesileyle anlattığı fıkra çok ilgi çekici ve düşündürücüdür. Sonra Tophane'de yaşayan halktan söz eder; çoğunun tüccar, manav, gemici ve topçu olduğunu belirtir. Bunlar Sinop, Amasra, Karadeniz Ereğlisi, Bartın, Bafra ve Samsun'dan gelmiştir; halk içinde Abaza ve Çerkez de çoktur. Ardından Evliya Çelebi, Dolmabahçe'nin ne zaman doldurulduğuna temas eder ve hikâyesini verir, oradan Beşiktaş'a geçer, Boğaz semtleriyle devam eder, sonra Boğaz'ın Anadolu yakasını ele alır; Beykoz'dan Üsküdar'a ve Kadıköyü'ne kadar olan kesimi tafsil eder. Bu arada bağlar, bahçeler, mesire yerleri de zikredilir. Bu kısmı tamamladıktan sonra sıra artık İstanbul'da yaşayan türlü zümrelerin anlatımına gelmiştir.

44- II. Mahmud'a Rusya'dan hediye gönderilen saat üzerindeki İstanbul tasviri (TSMK, nr. 53/106)

Seyahatnâme'sinde çok uzun bir yer tutan bu bölümde her türlü esnaf, zanaat ehli en ince ayrıntısına kadar listelenmiş ve haklarında bilgiler verilmiştir. Bu "esnaf geçidi" eserin en kıymetli bahsini oluşturur. Burada akla gelebilecek bütün zanaat ehli hakkında bilgiler verilmiştir. Yine her zaman olduğu gibi hikâyelerle süslenmiş bir anlatım görülür. Evliya Çelebi, eğlence işiyle uğraşan kesimleri bile bu çerçevede ele alır, onların kullandıkları aletleri teker teker sayar. Dönemin İstanbul'unun sazencileri, oyuncu kolları, taklit üstatları, pehlivanlar, mehterler, gösteri üstatları vs. onun eseriyle âdeta resmigeçit yaparlar. İlgisi bunlarla da sınırlı değildir; mesela müzik aletlerinin adlarını sıralarken Batılı enstrümanları da unutmamıştır. Derin bilgisini sergilediği bu kısımda, listelediği enstrüman isimleri okuyanları şaşkına çevirecek kadar hayli çeşitlilik arz eder.

Evliya Çelebi, İstanbul'u sadece fiziki yapısıyla değil içinde yaşayanlarla, hakkındaki hikâyelerle canlı bir şekilde anlatarak benzersiz bir metin ortaya koymuştur. Onun muhtemelen temize çekme imkânı bulamadığı için yer yer boşluklar bıraktığı İstanbul cildi, sadece tarihçiler için değil farklı dallarla uğraşan araştırmacılar için de vazgeçilmez kaynaklardan birini teşkil eder. XVII. yüzyıl İstanbul'unun bu renkli tasvirinden öğrenilecek çok şey vardır. Öncelikle şehrin zengin kültürel çeşitliliği, kozmopolit yapısı, Evliya Çelebi'nin kalemiyle hayalî değil, müşahhas bir kılığa bürünmüştür; inanılması güç hikâye ve rivayetler ise anlatılanları süsleyerek İstanbul için benzersiz bir metnin oluşumunu sağlamıştır. Evliya Çelebi'nin İstanbul'u aslında bir anlamda kentnin emperyal gücünü yansıtan bir öneme sahiptir.¹¹⁷

Aslında Evliya Çelebi'nin idealleştirdiği İstanbul için XVII. yüzyılın ikinci yarısı ciddi bunalımların sürdüğü

başka bir devreyi oluşturmuştu. Batıda başlayan geniş cepheli savaşlar dönemi, İstanbul'un sosyal ve ekonomik hayatında yeni karışıklıklara zemin hazırladı. Hatta bu vesileyle IV. Mehmed'in payitahttan ayrılıp Edirne'deki uzun ikameti, İstanbul'un merkezî vasfını sarstı. Edirne bu dönemlerde biraz daha öne çıkmaya başladı. II. Viyana bozgunu sonrasında uğranılan yenilgiler ve Macaristan'ın terki, İstanbul halkı üzerinde büyük bir karamsarlığa sebep oldu. Bizzat padişaha karşı aleni tepkiler meydana geldi. Bozguna uğrayan ordudan gelen haberler, komutanların cepheden bir an önce çekilerek kapağı İstanbul'a atma çabaları umumi memnuniyetsizliği daha da körüklüyordu. Padişahın şahsına karşı oluşan bütün bu tepkiler sebebiyle IV. Mehmed tahttan indirildi (1687), yerine kardeşi büyük şehzade Süleyman geçirildi.¹¹⁸ Fakat genel gidişte önemli bir değişme olmadı, payitahtta karışıklıkların önü alınmadı. Cülus bahşisi sebebiyle çıkan ayaklanma giderek büyüdü ve İstanbul'un yeniden tahrip ve yağmaya uğramasına yol açtı.

Bu arada vuku bulan şiddetli deprem önemli ölçüde yıkıma yol açmış, birbiri peşi sıra çıkan, çoğu da kundakçılarm işi olan yangınlar yine birçok evi kül etmişti.¹¹⁹ Özellikle 1693 yangınında 1000'e yakın bina tahrip olmuştu. Bunun gibi 1695 yangını da yine büyük çaplı hasara yol açmıştı.¹²⁰ Bu tahribat dolayısıyla çıkan ferman uyarınca evlerin ve dükkânların ahşap değil kârgir olarak yapılması kararlaştırılmıştı.¹²¹ II. Ahmed'in (ö. 1695) kısa süren saltanatından sonra yerine geçen II. Mustafa'nın daha çok Edirne'de oturması ve uzun bir aradan sonra bir padişah olarak çıktığı seferlerde de başarı kazanılamaması, İstanbul'daki olumsuz havayı

117 Bkz. Feridun M. Emecen, "Evliya Çelebi ve İstanbul", *Evliya Çelebi Atlası*, ed. Coşkun Yılmaz, İstanbul 2012, s. 64-73.

118 Silâhdar Fındıklılı Mehmed, *Târih*, İstanbul 1928, c. 2, s. 274-298; Cavid Baysun, "Mehmed IV", *İA*, VII, 554-555.

119 Silâhdar, *Târih*, c. 2, s., 549.

120 Silâhdar, *Târih*, c. 2, s. 701.

121 M. Sertoğlu, "İstanbul", *İA*, V/2, s. 1214/17.

tekrar alevlendirdi. İstanbul'da bir karşı hükümet oluşturulması, adaletsizliğin hâkim olduğu yerde Cuma namazının kılınmasının caiz olmadığı gerekçesiyle, -ilki 1622'de II. Osman'ın, ikincisi 1648'de Sultan İbrahim'in tahttan indirilmesi sırasındaki kısa belirsiz dönemlerde,¹²² daha sonra ise 1730 İsyanı'nda da rastlanacağı üzere¹²³-cuma namazının kılınmaması ve hutbe okunmaması gibi bir hadise yaşandı (23 Temmuz 1703).¹²⁴ 1703'teki Edirne Vakası ile padişahın tahttan indirilmesi İstanbul'u derinden etkiledi, yine birçok hadise meydana geldi. Tahta çıkan III. Ahmed, İstanbul'da duruma ancak asi elebaşlarını bertaraf edebildikten sonra hâkim olabildi. Bu dönem İstanbul için yeni bir devrin de başlangıcı anlamına geliyordu. 1718'de çıkan İstanbul'u büyük ölçüde tahrip eden ve 72 saat süren korkunç yangının ardından yeni anlayışla imar hareketleri başladı.¹²⁵

Batılılaşan Payitaht

1701 yılının Mart ayında deniz yoluyla kente gelen ünlü seyyah Tournefort, ilk intibaları olarak şu cümlelerle İstanbul'u tasvire başlar: "Dış mahalleleriyle birlikte İstanbul, Avrupa'nın tartışmasız en büyük kentidir. Bütün gezginlerin ve hatta eski tarihçilerin ortak görüşüne göre şehrin konumu dünyanın en güzel ve en avantajlı yerindedir. Çanakkale Boğazı ve İstanbul Boğazı sanki dünyanın dört bir yanından gelecek zenginlikleri ona ulaştırmak için özel olarak açılmıştır. Bu iki Boğaza İstanbul'un kapıları adı verilir." Bu ifadeler XVIII. yüzyıla girilirken geçirilen türlü siyasi, sosyal ve ekonomik çalkantılara rağmen başkentini ihtişamının önemli bir göstergesi gibidir. Seyyah, kentin dış manzarasının hayranlık uyandırıcı hâlini Fransa'daki örneklerle mukayese eder tarzda okuyucusuna anlatmaya çalışırken, evleri, taraçaları, balkonları, bahçeleri ve amfiteatr oluşturan ve üstünde bedestenler, kervansaraylar, camiler, saraylar ve kiliseler yükselen Avrupa'nın bu en büyük kentinin, bütün bu görünüşüne dünyanın herhangi bir yerinde rastlanamayacağını da dile getirir. Gemiden tespit edilen bu durum karaya ayak basınca değişir, evler genellikle alçaktır, tahta ve kerpiçten yapılmıştır, kenti harap eden yangınların izleri hemen görülmektedir. Yangın dışında

¹²² Naîmâ, *Târih*, c. 3, s. 1153.

¹²³ 1730 Patrona İhtilali Hakkında Bir Eser: *Abdi Tarihi*, haz. Faik Reşit Unat, Ankara 1943, s. 35: "... ol gün cum'a namazı dahi kılınmadı ve ezan-ı şerifleri okutmadılar ve..."

¹²⁴ R. Ali Abou-el-Haj, *The 1703 Rebellion and the Structure of Ottoman Politics*, İstanbul 1984; keza Abdülkadir Özcan, "Edirne Vak'ası", *DİA*, X, 445-446.

¹²⁵ Râşid, *Târih*, İstanbul 1282, c. 5, s. 18-20.

kentin diğer iki belalı ve "levend" denilen gemi askerleridir. Sokak kaldırımları hayli kötüdür, bazı yerlerde hiç yoktur, saraydan Edirnekapı'ya giden ana cadde elverişli bir güzergâhtır, ayrıca söylenenden daha kalabalık bir şehirdir, evler en çok iki katlıysa da hepsi meskûndur, hatta tıka basa doludur. Buranın diğer kentlerden daha kalabalık olmasının sebebi ise ticari imkânları, çok para kazanılması, memuriyet elde etme amaçlı beklentiler ve nihayet getirilen esirlerdir. Bu sonuncuları evlilik yoluyla çoğalır ve şehir nüfusunda önemli yer tutar. Kente gelen yabancı seyyahların ilk gezdikleri binalar ise sultanların yaptırttığı büyük camilerdir.¹²⁶

Tournefort'tan biraz önce XVII. asrın son çeyreğinde kenti gören bir başka Fransız seyyah da yine deniz yoluyla kente girerken burasının her yeri büyük bir hayranlıkla seyredilen bambaşka bir kent olduğunu yazmaktan kendini alamamıştı. Kenti ilk gördüğünde büyüleyici bir şehre geldiğini düşünmüştü. Sayısız evlerle müzeyyen manzarası amfiteatr şeklinde yükselmekteydi. Rengârenk evlerin ortasında onları kat kat aşan ve göğe yükselen, inanılmayacak derecede fazla büyük kubbeler, minareler ve çan kuleleri görünüyordu. Kenti kuran Büyük Konstantinos, şehrin bu özel konumuna hayrandı, çünkü yönettiği hiçbir kent burası kadar farklı özelliklere sahip değildi. Çünkü bir bakışta hem Avrupa'yı hem de Asya yakasını görüyordu, Avrupa yakasında verdiği emirler on beş dakika içerisinde Asya yakasına ulaşabiliyordu. Sanat, tabiat ve güzellikle verimliliğin eşit olduğu bir yer aransaydı İstanbul'dan başkası bulunamazdı.¹²⁷

Yeni bir yüzyılın eşiğinde İstanbul için oluşan bu kanaatlerde şüphesiz gerçek payı hayli yüksekti. Başkentini fiziki gelişimi yanında nüfus ve ticari hareketliliği de çok artmış gözüküyordu. 1699'da yıpratıcı savaflara son verildikten sonraki yeniden toparlanma devri başkentini durumunu da olumlu yönde etkilemişti. Aslında Osmanlı tarihi için XVIII. yüzyıl, Aydınlanma Çağ'ının sancılarını yaşayan ve kolonileşme dönemine kuvvetli bir adım atmış bulunan Avrupa karşısında toprak kayıplarıyla siyasi açıdan gerilemenin başladığı bir zaman dilimini teşkil eder. Aslında bu toprak kayıplarının derin tesirlerinin hissedilmesi için söz konusu asrın son çeyreğini beklemek gerekecektir. Böyle bir ortamdan neredeyse bütün imparatorluğun küçük bir numunesi

¹²⁶ *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul 2005, II. Kitap, s. 11-20.

¹²⁷ Josephus Grelot, *İstanbul Seyahatnamesi*, çev. Maide Selen, İstanbul 1998, s. 58-59.

olan İstanbul'un etkilenmemesi şüphesiz düşünülemezdi, fakat bu kozmopolit kent, hâlâ gerek demografik gerekse ekonomik bakımdan büyümesini sürdürüyordu. İlginç şekilde fiziki açıdan da ciddi bir değişim içine girmiş bulunuyordu. Bunda nispi de olsa Edirne ile olan payitaht yarışmasının payı vardı. 1703 İsyanı ardından padişahın artık tam anlamıyla İstanbul'da oturması gerektiği fikri, payitahtın yeni baştan "tadilatına" yol açtı, ama bu daha çok kentin dış cephesinde kendisini gösterdi. Pasarofça Anlaşması'ndan (1718) sonraki barış ortamı İstanbul'un XVIII. yüzyılın sanat anlayışına uygun tarzda yeniden şekillendiği önemli bir başka dönüm noktasını teşkil etti. Bir taraftan yeni tamir ve inşaatlar sürerken diğer taraftan hanedan mensuplarınca Haliç sahillerine yeni saraylar ve köşkler yaptırılmaya başlandı. Bir bakıma İstanbul'un çehresini değiştiren imar hareketleri yanında barış ortamının getirdiği rahatlık içinde, başka faaliyetlere de girildi. İlk matbaa kuruldu, yeni askerî mektepler açıldı, bahçe süslemelerine önem verildi ve çiçek yetiştirme bedii bir zevk olarak benimsendi. Bu arada da bazı ilmî kurumlar teşekkül etti. Bunlarda Batı tesiri etkili şekilde kendisini gösterdi. Tertip edilen eğlenceler, muhteşem düğünler giderek daha çok dikkat çekmeye başladı.¹²⁸

1722-1724 arasında İstanbul surlarının deniz tarafındakiler neredeyse tamamen elden geçirildi, tamir edildi.¹²⁹ Dönemin vakanüvislerinden Raşid Efendi, bu imar hareketlerini, kentin birkaç senedir zuhur eden yangınlar sebebiyle perişan hâle gelmesine, pek çok cami ve mescidin harap olmasına bağlar. Bunun üzerine devlet ileri gelenlerine bu gibi binaların tamiri veya yeniden yapılması için emirler çıkarılmıştır.¹³⁰ Bu durum sarayların, bahçelerin imar edildiği, eğlence yerlerinin açıldığı bir devirde önde gelen zengin devlet görevlilerinin cami ve mescit tamir etmeye mecbur tutulmalarını anlamına geldiği gibi, zevk ve eğlence mekânlarına karşı olabilecek tepkileri dengelemek niyetinin de bir belirtisiydi. Aynı zamanda böylece Osmanlı zihniyetine yeni bir sivil hayat algısı yerleşmeye başlıyordu. Dinî binalar ve eğlence mahalleri arasında belli bir dengenin kurulma çabaları, bizatihi birleşik bir mekân anlayışını tezahür etmekteydi. Nitekim 1721-1722 yılında yapılan Ortaköy Camii, İbrahim Paşa'nın kethüdası ve damadı Mehmed Paşa'nın yalısı ve bahçesinin civarının tanzimiyle

irtibatlı bir şekilde inşa edilmiş görünüyordu. 1722-1723'te İbrahim Paşa Sadabad Camii'ni tamamladığında, bu kesimde yeni kasırlar, eğlence mekânları oluşturulmuştu. Bebek'te yapılan cami, Hümayunabad Kasrı ve çevresi düşünülerek vücuda getirilmişti. İbrahim Paşa'nın oğlu Vezir Mehmed Paşa'nın yaptırdığı konağın civarını imar etmek maksadıyla Hocapaşa'daki sebil, muallimhane, çeşme, hamam yapılmış ve Süleyman Subaşı Mescidi elden geçirilmişti. Fatma Sultan Sarayı'nın etrafı da yine benzeri şekilde imar hareketleriyle şenlendirilmişti. Fransız usulü bahçe ve sarayların oluşturulduğu yeni bir şahane rehabet dönemi kenti âdeta baştanbaşa esareti altına almıştı. Venedik balyosu Emo'ya göre yapılanlar sadece Haliç-Kâğıthane kesimindeki Sadabad'ın oluşturulmasıyla sınırlı değildi, Beşiktaş, Ortaköy'e yayılan bir hareketlilik vardı. Camiler, çeşmeler, konaklar, bahçelerle süslenen başkent bu imar hareketi dolayısıyla kalabalık bir işçi ordusu âdeta şehri doldurmuştu.¹³¹ 1724'te Fransız Elçisi Marki de Bonnac bu durumu şu cümlelerle açıklar:

İbrahim Paşa bir hükümdarın şan ve şerefine bir gereği olmasından dolayı tebaanın hoşnutluğuna yönelik masrafların tümünü bizzat üstlendi. Eski binaların tamamını tamir ettirdi. Böylece bir taraftan bizzat kendisinin inşa ettirdiği ve diğer taraftan akraba ve dostlarına yaptırdığı yeni binalarla İstanbul'u yenilemiş olduğu söylenebilir. Nihayet Majesteleri nezdine elçi olarak gönderilen Mehmed Efendi'nin (Yirmisekiz Çelebi) geri dönüşünden sonra, İbrahim Paşa kendisine anlatılan bahçe ve binalarımızın ihtişam ve güzelliğini taklide çalıştı. Gerçi yaptırdığı bu örnekler vasatın da altında bulunmakla beraber konumları itibarıyla da güzel değildiler. Ancak Paşa bunları yaptırmakla hem halka o zamana kadar görmeye alışkın olmadıkları muhteşem manzaraları seyrettirmiş ve hem de belki bu sayede bir süreden beri huzursuz hâlde bulunan halkın şikâyet ve isyanını az çok önlemiştir.¹³²

İstanbul gerçekten de Batılı benzerlerine kıyasla çok ihtişamlı bir kente dönüşüyordu. Çehresinde ciddi bir değişim meydana gelmişti. Üstelik yapılan imar hareketleri öteki dünyaya hazırlık amacının dışında bu dünyaya hitap eden Batılı tarzda bir yönelimle gerçekleştiriliyordu. Çağın modası, kentte açık şekilde görünür olmuştu. Yaşanan dönüşüm hayli etkileyici boyutlara ulaşmıştı.

¹²⁸ Bu döneme Ahmed Refik "Lale Devri" adını vermiş ve bu isimlendirme daha sonra yaygın olarak benimsenmiştir: *Lale Devri*, İstanbul 1932.

Bu isimlendirme dönemine ait değildir.

¹²⁹ Küçük Çelebizâde Âsım, *Târih*, İstanbul 1282, s. 269-272.

¹³⁰ Râşid, *Târih*, c. 5, s. 160.

¹³¹ Münir Aktepe, *Patrona İsyani*, İstanbul 1958, s. 45-60.

¹³² *Tarihi Hatırat. İstanbul'da Fransız Elçisi Marki de Bonnac'ın İstanbul'daki Fransız Elçiliği Üzerine Tarihi Hatıratı*, çev. A. Ş. Bizer, ed. Mustafa Daş (TTK'da basılmak üzere olan bu eserden istifade etmemi sağlayan M. Daş'a teşekkür ederim).

Fakat zamanla sosyal memnuniyetsizliğin, piyasadaki daralmanın desteklediği gruplar, siyasi mülahazaların da yönlendirici tesiriyle giderek yapılanları başka bir zaviyeden değerlendirip geleneklere aykırı uygulamalar olarak algılamaya başladılar. Olayları sonradan kaleme alan Osmanlı tarihçisi Şemdanîzade Süleyman Efendi, Atmeydanı, Sultan Mehmet ve Beyazıt camileri avluları, Yenibağçe, Yedikule, Bayrampaşa, Eyüp, Kasımpaşa, Tophane, Sadabad, Dolmabahçe, Bebek, Göksu, Çubuklu, Beykoz, Üsküdar gibi yerlerde eğlence mekânları ihdas edildiğini, kadın ve erkeklerin karışık şekilde buralarda alenen salıncaklara binip eğlendiklerini, şarkılar söylediklerini, herkesin buralara aktığını, bu sebeple hayli dedikodunun ortaya çıktığını ifade eder. Diğer bazı sebeplerle birlikte Veziriazam Nevşehirli İbrahim Paşa'nın bu duruma müsaade etmekle bütün tepkilerin odaklandığı isim olduğunu yazar. Sadabad'ın inşasına duyulan tepkileri açık şekilde dile getirir.¹³³ Dönemin görgü şahidi bir kadı ise Kâğıthane'de yapılanlardan memnun gibidir, ama onu da rahatsız eden husus, buralarda aleni şekilde kadınlı-erkekli eğlenme şeklidir. Günlüğüne “beşik, salıncak, dolap, atlı karınca” gibi şeylere izin verildiğini, bunların cami avlularında, diğer meydanlarda ve tabii ki Sadabad'da kurulduğunu belirtir “Bu esnada olan rüsvâyılık ve kimde evâil-i zamanlarda olmuş ola, hele Cenâb-ı Bârî encâm-ı kârı hayra mübeddel eyleye.” diye not düşmüştü.¹³⁴ Olayları sonradan değerlendiren Şemdanîzade'nin acımasızca eleştirdiği bu durum, aslında çağın anlayış değişikliğinin farklı bir yansımasıydı. İmparatorluğun küçük bir modeli olan payitahtın kabuk değiştirme süreci az sonra büyük bir isyanla kesildi. Gidişten memnun olmayan kesim, İran cephesini bahane ederek, bunu siyasi çıkar için kullanmak isteyenlerin el altından desteğiyle, büyük bir isyan çıkardı. Patrona Halil İsyanı (1730), yeni bir çehreye kavuşan, bilhassa Haliç kıyısı boyunca yeni köşk ve bahçelerle donatılan şehir için aslında tam bir yıkım olmadı. Yaşanan büyük karışıklık sırasında halk evlerine kapandı, bir bölümü de şehri terk etti.¹³⁵ Kentin 1730'da uğradığı kısmi tahribatın izleri çok çabuk silindi. Dönemin bir kaynağına göre 120'den fazla kasrın asiler tarafından talep edildiği gibi ateşe verilmesinin özellikle İstanbul'daki elçiler ve dolayısıyla dış dünya tarafından ayıplanacağı gerekçesiyle yalnızca “hedm ve tahribine” ruhsat verildi, ama “ihtirakına”

¹³³ *Mürî't-tevârîh*, nşr. Münir Aktepe, İstanbul 1976, c. 1, s. 3-8.

¹³⁴ Selim Karahasanoğlu, *Kadı ve Günlüğü: Sadreddinzâde Telhisî Mustafa Efendi Günlüğü (1711-1735) Üstüne Bir İnceleme*, İstanbul 2013, s. 103-104.

¹³⁵ Aktepe, *Patrona İsyanı*, s. 131-182

yani yakılmasına müsaade edilmedi.¹³⁶ Sadabad'daki köşkların yıkılması için köşk sahiplerine emir yollanmıştı, üç gün içinde bu emirin gereği yerine getirildi.¹³⁷ Yine de şairin, “Bir semtine yek-pâre Acem mülkü fedâdır.” dediği şehirde, daha sonraki dönemlerde seyr ü temaşa ve tenezzüh mekânı olarak eski görevini sürdürecektir olsa da Sadabad ile kısıtlı önemli bir tahribat meydana gelmiş oluyordu. Aslında bu dönemde kentin fiziki özelliklerine yeni katkılar da yapılmıştı ve Batılı tarz unsurlar, kentin değişik bölümlerinin ayrılmaz birer vasfı hâline gelmişti. Bilhassa Haliç kesimi, ileride de sanayi bölgesi hâline gelecek yeni bir ekonomik ivmenin merkezi olacaktı. Öte yandan yangın bahanesiyle kentteki mahalle düzeni de değişmeye başlamıştı. Bilhassa yeni inşa edilecek olan evlerin mutlaka tuğla, kiremit ve kerpiçten yapılması açık bir mecburiyet hâline getirilmişti. Daha 1703 yılı dolayında yeni binaların ve tamir gören yerlerin çokluğu yüzünden ciddi bir kiremit, tuğla ve kireç sıkıntısı bile yaşanmıştı.¹³⁸ Bu durum kalabalıklaşan kentin konut ihtiyacının mahiyeti hakkında önemli bir ipucu sağlar.

Bu büyük ihtilal havası tahta çıkarılan I. Mahmud'un etkili faaliyetleriyle söndürüldü ve asayişin yeniden hâkim olması sağlandı. Sağlanan huzur ortamı, tabii afetler ve yangınlar dışında bu dönem boyunca sürdü. Gerek İstanbul'un imarında büyük pay sahibi olan ve bu sebepten *muammir-i bilâd* olarak anılan I. Mahmud ve gerekse III. Osman ve III. Mustafa dönemlerinde İstanbul'da önemli imar hareketlerine devam edildi. 1768'e kadar geçen barış ortamının sükûneti İstanbul üzerinde de etkili olmuştu. Fakat bu sükûneti sarsan olay, insan kaynaklı olmayıp tabii bir afet sonucu vuku buldu. 1766'da meydana gelen deprem birçok binanın yıkılmasına ve 4.000 kişinin ölümüne yol açtı.¹³⁹ Bu felaketin bilançosu hayli ağırdı. Surlar yanında daha önce de depremlerden hayli etkilenmiş olan Fatih Camii'nin kubbesi tamamen çökmüştü. Sultanahmet Camii'nin bir minaresi yıkılırken, henüz inşası tamamlanmamış olan ve eski emperyal binaları hatırlatan Nuruosmaniye, Ayasofya, diğer selatin camileri hasar görmemişti. Bununla beraber pek çok cami, mescit ve han, hamam, bedesten gibi binalarda derin yıkımlar söz konusuydu. Kiliseler de hayli zarar görmüştü. Topkapı Sarayı de etkilenen yerler arasındaydı, hatta padişah birkaç gün bahçede çadırda

¹³⁶ *Subhî Tarihi, Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte*, haz. Mesut Aydmner, İstanbul 2007, s. 38.

¹³⁷ *Abdi Tarihi*, s. 45.

¹³⁸ Ahmet Refik, *Onüçüncü Asr-ı Hicride İstanbul Hayatı*, İstanbul 1988, s. 21, 35.

¹³⁹ Ambraseys-Finkel, *Sismik Etkinlikler*, s. 132-140.

45- İstanbul Panoraması: Adalardan Anadolu ve Rumelîhisari'na (*Panorama of Constantinople*, Londra 1851)

kalmıştı. Bunu izleyen artçı şoklarda da kent sarsılmaya devam etti. Her zaman olduğu gibi dönemin tarihçileri bunu yine Allah'ın bir ikazı olarak yorumladı. Deprem sonrası İstanbul çarşısı, surlar, baruthane binası, Saraçhane ve arasta binası, saray, yeniçeri kışlaları, Yedikule, Tophane ve Fatih Camii'nin tamiri için bina eminleri görevlendirilmişti.¹⁴⁰

XVIII. yüzyılın başlarından itibaren Batı etkisi kentin üzerinde fiziki açıdan kendisini çok açık şekilde hissettirmeye başlamıştı. Nevşehirli Damad İbrahim Paşa'nın imar hareketleri serisi içinde Şehzade Camii yakınına yaptırttığı küçük külliyesinin bünyesine bağlı çarşı ve ortadan geçen geniş yol sistemi, âdetâ Divanyolu denilen kadim ana caddeye bir alternatif sunuyordu. Revaklı hâliyle bu yeni cadde, Direklerarası diye anılacaktı. I. Mahmud döneminde yeni mimari şekle uygun yapıların kente katılması süreci hızlanmıştı. Bu dönemde klasik mimari yerini Osmanlı tipi barok mimariye bırakmıştı. Bunun ilk abidevi göstergesi ise Nuruosmaniye Külliyesi olmuştu (1749-1755). Böylece kentin emperyal gelişiminin Batılı unsurları kendisini açıkça göstermeye başlamıştı. Bu tür Osmanlı barok tipi, III. Mustafa, I. Abdülhamid döneminde de sürdü, III. Selim döneminde ise âdetâ olgunluk çağına ulaştı. Laleli (1760-1764), Ayazma (1758-1761), Beylerbeyi/Hamidiye (1777-1778) ve Selimiye (1802-1805) camileri bu yeni anlayışı yansıtıyordu. Bunları çeşmeler ve türbeler de izleyecekti. III. Selim döneminde Batı tarzı geometrik tarzın kentte uygulanmaya başlanması, daha çok büyük askerî binalarda kendisini gösterdi. Osmanlı kenti, bir Batı kenti gibi düşünölmeye ve planlamaları da ona göre yapılmaya başlanacaktı. Bunun için II. Mahmud ve özellikle de Tanzimat Dönemi'ni beklemek gerekecekti.

Öte yandan savaş ortamının etkilediği yeni bir devre de başlamıştı. Uzun bir aradan sonra 1768'de başlayan savaşın olumsuz tesirleri, kısa sürede İstanbul'u içine aldı. 1770'te Rus donanmasının Ege sularında görülmesi ve

yeni bir abluka siyaseti, donanması yakılmış olan Osmanlı Devleti'nin payitahtını ilk defa doğrudan savunmasız bir hedef hâline getiriyordu.¹⁴¹ Yeniden başlayan geniş cephele savaşlar sırasında tahta çıkan I. Abdülhamid döneminde İstanbul yine büyük yangınlara uğradı,¹⁴² özellikle 1782 yangını bir risaleye konu olacak derecede etkili oldu. Risale yazarı bu yangını kaleme almaktaki maksadını kentin bir ateş üçgeni içinde bulunup birbirine bitişik ahşap evlerle dolu olmasına ve bu sebeple bu yazdıklarından bir ders çıkarılması gerektiğine bağlıyordu. Yangının sebeplerini izah ederken uzun süre yağmur yağmamasından dolayı ahşap evlerin tahtalarının güneşin ısısına maruz kalıp çok kuruduğunu, yangın söndürme işiyle uğraşanların düşük ücretleri olduğunu, esen gündoğusu rüzgârının alevlerin yayılmasına yol açtığını yazarak bunları görünür sebepler olarak niteliyordu. Ama gizli sebepler daha önemliydi: Bunları Anadolu ve Rumeli'de yaşayanların çektikleri çilenin ve acıların İstanbul halkı tarafından önemsenmediği, hiç yerine konan bu insanların intikamının bu şekilde alındığı; erkek ve kadınların aşırı şekilde süslenildiği, gösterişli büyük binalar yaptıkları, bunun ise dinin isteğine aykırı olduğu; müneccimlerin ayın kırmızı hâle gelişinden ve güneşin sararmasından birtakım anlamlar çıkardıkları, bunun ise ilahi gazaba yol açtığı şeklinde üç maddede toplamıştı.¹⁴³ Şüphe yok ki bu sonuncu ifadeler felaketselere karşı alışılmış tepkiler ve yorumları işaret ediyordu. İstanbul refahın kaynağı idi, zengin bir şehirdi, ama savaşın çilesini çeken taşradaki halkın bedelini de bir şekilde ödemeliydi. Özellikle bu anlayış payitahta bakışta önemli bir kırılmayı beraberinde getiriyordu.

¹⁴¹ Bu savaş dönemiyle ilgili genel olarak: *Ruznâme: Osmanlı-Rus Harbi Esnasında Bir Şahidin Kaleminden İstanbul, 1769-1774*, haz. Süleyman Gökso, İstanbul 2007; keza bkz. V. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk: Osmanlı Harpleri, 1700-1870*, çev. Gül Çağalı Güven, İstanbul 2010, s. 133-184.

¹⁴² Özellikle 1782 yangını çok etkili olmuştu: Derviş Efendizâde Mustafa Efendi, *1782 Yılı Yangınları: Harîk Risâlesi 1191*, nşr. Hüsamettin Aksu, İstanbul 1994.

¹⁴³ Derviş Mustafa, *Harîk Risâlesi*, s. 19-20.

¹⁴⁰ Şem'dânizâde, *Mürî't-tevârih*, c. 2/A, s. 86-87.

İstanbul hinterlandından kopmuş hâlde, bütün yatırımları kendisine çeken bir yer olmuştu. Bunun bedelini ise ilahi cezayla ancak ödeyebilirdi. Savaşın kötü gidişinin ümitleri iyice kırdığı bu dönemde Kırım'ın elden çıkışı (1783), sadece resmî çevrelerde değil İstanbul halkı üzerinde de büyük bir hayal kırıklığına da sebep olmuştu. Artık büyük çaplı isyanlar sona ermiş, askerin kendi içindeki kavgaları başlıca asayişsizlik mevzunu teşkil etmeye başlamıştı. Bilhassa kalyoncuların yol açtığı kavgalar, şehrin huzurunu sık sık bozuyordu.¹⁴⁴ Fakat III. Selim'in süregiden savaşlardaki kötü gidişe son vermek için askerî reformlara girişmesi, eski tipte büyük isyan dönemini yeniden başlatacaktı.

III. Selim, şehrin anıtsal mekânlarını önemli ölçüde artıracak derecelerde Avrupa tarzında yeni askerî binalar inşa ettirdi. Tophane, Hasköy'de Humbaracı ve Lağımçı ocakları, Mühendishane ve İstanbul'un yegâne matbaası olarak Mühendishane Matbaası ile Taksim, Levent ve Üsküdar'da birer büyük kışla bunlar arasında yer alıyordu. Yeni ordu kurulmasına çalışırken ciddi bir direnişle karşı karşıya kaldı. Üstelik yapılanlar da cephelerde kötü gidişi engellememişti. Bu sıralarda 20 Şubat 1807'de İstanbul önlerine gelen İngiliz donanması şehirde -21 Mayıs 1453'te Haliç'e inen Türk donanmasını gören Bizans halkının korku ve şaşkınlığını hatırlatan bir biçimde- büyük bir heyecana yol açıtıysa da gerekli savunma tedbirleri alınması sonucu geri çekildi. Şehir Osmanlı idaresi altında ilk defa doğrudan bir yabancı donanmanın toplarının hedefi hâline gelmişti.¹⁴⁵ Gerçi daha önceleri XVII. yüzyılın ilk yarısında Karadeniz'den "şayka" denilen kayıklarıyla gelen Kazak çeteleri, Boğaz'a kadar girip yağmalama hareketinde bulunmuşlar,¹⁴⁶ hatta bu saldırı karşısında Bizans zamanında Haliç'e girişi

önlemek üzere gerilen zincirin muhafaza edildiği yerden tekrar ortaya çıkartılarak Boğaz girişine gerilmişti.¹⁴⁷ Böylesine bir durumla karşı karşıya kalmak İstanbul'un artık masun ve güvenilir bir merkez olmaktan çıktığı anlamına geliyordu.

Rusların şehri ele geçirmek üzere ani baskın planları yaptıkları ve Levent Kışlası'nın bu yüzden Boğaz'a en yakın yerde inşa edildiği ve karadan İstanbul'un su kaynaklarına (bentler) karşı yapılacak bir saldırıyı önlemek amacını taşıdığı¹⁴⁸ söylentileri ciddiyetini korumaktaydı. Bu bakımdan İstanbul halkının duyduğu dehşet, hiç şüphesiz yetkili mercilerin serinkanlılığıyla bağdaşmayacak ölçüde zihinlere yerleşecek ve unutulmayacaktı. Nitekim duyulan şaşkınlık ve saraya karşı oluşan güvensizlik, öteden beri askerî reformlardan rahatsız olan yeniçerilerin çıkardığı isyan için önemli bir zemin oluşturdu (1807). Kabakçı Mustafa İsyanı sonucu III. Selim hal' edildi yerine yeğeni IV. Mustafa getirildi. Yeniçeriler güçlerini yeni padişaha tam anlamıyla kabul ettirdiler.¹⁴⁹

Bununla birlikte Alemdar Mustafa Paşa'nın "mahlu' padişahı" yeniden tahta çıkarmak için Rumeli ordusuyla İstanbul'a gelişi, yeni karışıklıklara yol açtı.¹⁵⁰ Alemdar, sarayı bastıysa da III. Selim'in yeni padişahın emriyle öldürülmüş olduğunu gördü. IV. Mustafa tahttan indirilip yerine bu olay sırasında cellat elinden kurtularak hayati tehlike atlatan II. Mahmud geçirildi (28 Temmuz 1808). Ancak yeniçeriler Kasım ortasında tekrar ayaklanarak Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümüne sebep oldular. Saraya gidip IV. Mustafa'yı tahta çıkarmak istedilerse de bu girişimleri eski hükümdarın idamıyla akim bırakıldı.

¹⁴⁴ *Taylesanizâde Hafız Abdullah Efendi Tarihi: İstanbul'un Uzun Dört Yılı (1785-1789)*, haz. Feridun M. Emecen, İstanbul 2003, tür. yer.

¹⁴⁵ Kemal Beydilli, "Selim III", *DİA*, XXXVI, 420-424.

¹⁴⁶ V. Ostapchuk, "The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids", *OM*, 2001, c. 20, s. 64.

¹⁴⁷ J. W. Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. Nilüfer Epeçli, kontrol Kemal Beydilli, İstanbul 2011, c. 4, s. 343.

¹⁴⁸ [Ahmed Vâsif Efendi], *Koca Sekbanbaşı Risalesi*, haz. Abdullah Uçman, İstanbul, ts. (Tercüman Gazetesi), s. 37-40.

¹⁴⁹ *Saray Günlüğü, 25 Aralık 1802-24 Ocak 1809*, haz. Mehmet Ali Beyhan, İstanbul 2007, s. 205 vd.; Kemal Beydilli, "Mustafa IV", *DİA*, XXXI, 283-285.

¹⁵⁰ *Saray Günlüğü*, s. 251-253; İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yılıkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, İstanbul 1942.

46- 1813 tarihli İstanbul haritası (TSMK, nr. H. 1858)

47- Süleymaniye'nin kubbelerinden İstanbul'a bakış

Olaylar esnasında yeniçeri kışlaları ateşe verildi ve çıkan yangın Ayasofya, Sultanahmet taraflarını, Levent ve Selimiye kışlalarını kül etti.¹⁵¹ Yeniçeriler ve sekbanlar arasındaki çarpışmalar bir süre daha sürdü, sonunda yeniçeriler duruma hâkim olup güçlerini yeni padişaha da kabul ettirmiş oldular.¹⁵² İstanbul'da yeniçeri tahakkümü uzun süre devam etti. 1812'de İstanbul yeniden salgın hastalıklarla sarsıldı. Meydana gelen veba salgınında kaynakların rivayetine göre İstanbul kapılarından günde 1.000-2.000 ceset çıkarılıyordu.¹⁵³ 1817 ağustos ayına kadar şehirde birçok kundaklama yapıldı ve bunlardan çıkan yangınlar halkın huzurunun kaçmasına yol açtı.

1821'de Mora İsyanı ve oradaki Müslüman nüfusun vahşi bir şekilde kâmilen katli üzerine diğer yöreler yanında İstanbul'da gayrimüslim tebaayı hedef alan birçok hadise cereyan etti. İstanbul'da oturan bazı metropolitlerle beraber, Rum patriği ile Divan ve Donanma tercümanları "yüksek hıyanet" suçlamasıyla idam edildiler. Şehirde Rumlara karşı girişilen olaylar güçlükle kontrol altına alınabildi.¹⁵⁴ Öte yandan Rum fedailerin şehirde terör

havası estirdikleri ve özellikle devlet ricaline karşı suikast tertipleyecekleri duyumu üzerine önde gelen zevatın Cuma namazı için camilerden uzak durmaları ve bunu evlerinde eda etmeleri duyuruldu. Kırım'ın kaybindan sonra Mora'nın da elden çıkışı İstanbul halkı üzerinde büyük bir teessürle karşılanmıştı. Hele Müslüman halkın büyük bir katliama uğramış olduğu haberleri İstanbul kamuoyunu derinden sarsmıştı.

II. Mahmud'un yeniçeri ocağını kaldırması (1826) ise İstanbul için yeni ve büyük bir olay oldu. Şehir bir savaş alanı hâline dönüştü, büyük bir yeniçeri takip ve kıyımı başlatıldı; dönemin tarihçileri de başa gelen bütün felaketlerin, savaşlarda uğranılan başarısızlıkların faturasını bu ocağa çıkartıyorlardı. Muhtemelen İstanbul halkının da kanaati bu yöndeydi. II. Mahmud'un şekli reformları İstanbul'un mistik havasına, buna uydurulmaya çalışılmış bir Batı tarzının eklenmesine vesile oldu. Bu şüphesiz daha önce III. Ahmed dönemindeki yeniliklerle de bağdaşır bir çerçeve arz ediyordu. Fakat bu defa çok cüretkâr ve radikal sosyal değişim gündeme geldi: İstanbul sokakları yeni kıyafetli memur ve askerlerle tanıştı. Klasik sivil Müslüman profilinde de bu tarihten itibaren değişim görüldü.

İstanbul daha önce denizden karşı karşıya kaldığı tehdidi bu dönemde karadan yaşadı. Ruslar 1828'de Edirne'yi geçip Kırklareli'ne ulaştı. Bu durum İstanbul'u karadan açık bir hedef hâline getirmiş ve halk arasında

151 Âsım, *Târih*, c. 2, s. 252-260.

152 Şânîzâde Mehmed Ataullah Efendi, *Şânîzâde Tarihi*, haz. Ziya Yilmazer, İstanbul 2008, c. 1, s. 234-237.

153 Şânîzâde, *Târih*, c. 1, s. 540-543.

154 Şânîzâde, *Târih*, c. 2, s. 1139-1140. Bunun men'i için çıkan ferman, c. 2, s. 1143'te kayıtlıdır.

büyük bir paniğe yol açmıştı. İstanbul'un muhafazası için bazı tedbirler alındıysa da nihayet yapılan anlaşma sonucu bu tehdit ortadan kalktı. Bu arada 1829'da Akdeniz ve Karadeniz'de süren abluka sebebiyle payitahtın yiyeceksiz kalması üzerine ekmek dağıtımı için nüfus tespiti dahi yapılmıştı. Mısır'da Kavalalı Mehmed Ali Paşa İsyanı ve ordularının Anadolu'ya yürüyüp neredeyse İstanbul kapılarına dayanması ise büyük endişeyle karşılandı. Bu sebeple yine ilk defa şehre bir yabancı devletin askerleri yardım maksadıyla geldi. Osmanlı Devleti'ne yardım için gelen sekiz Rus gemisi Büyükdere açıklarına demirledi. Askerler ise Hünkâr İskeleyi civarında karaya çıkıp karargâh kurdu. Meselenin halli üzerine Ruslar İstanbul'dan ayrıldı (1833).

II. Mahmud dönemi İstanbul için büyük imar hareketlerinin, yeni tipte askerî binaların yapıldığı, Batı'daki telgraf, posta teşkilatı, yeni nakil araçlarının hizmete girişi vb. gelişmelerin takip edilerek aynınsının yapılmasına çalışıldığı bir devreye işaret eder. Hatta 1831'de İstanbul'da ilk resmî Türkçe gazete de intişar etmiştir. Hülasa II. Mahmud zamanında şehirde birçok beledi yeni uygulamalar gerçekleştirilmişti.¹⁵⁵ Artık kentin emperyal görünüşü idari ve askerî binalar, mekteplerle ve yabancı misyonların inşa ettikleri binalarla tamamen değişiyordu. Kent XIX. yüzyılın Batılı şehirlerini andırır bir imarın ilk unsurlarıyla karşı karşıya kaldı. Sanayileşen Avrupa'nın mamullerinin pazarlarını istila ettiği imparatorluk başkenti, metropolleşme sürecine girdi. Kent öteden beri dünya ekonomisinin bir parçası durumundaydı, ama bu çağda doğrudan onunla eklemlenecek yeni bir hamlenin merkezi olmuştu. Bu durum başkent dönemin modern şehirciliği açısından Batılı planlamalar ve imar mevzuatıyla şekillenmesine imkân verdi. Batılılaşma süreci daha başlangıcından itibaren yapı itibarıyla kentin fiziki unsurlarını değiştirecek bir gelişmenin habercisi olacaktı. Kentin Batı kültürüne uygun yapılarla süslenmesi, çehresini hayli etkileyecekti. Tarihî yarımada üzerindeki yoğunlaşan alışveriş ve iş merkezleri, eski geleneksel alan olarak varlığını sürdürürken Haliç'in kuzeyinde ayrı bir sanayi alanı teşekkül etmişti. Bu ikili yapı, kentin modern dönüşümünün habercisi olacaktı. Bu durum kent içi ulaşımın ihdasıyla da kendisini göstermeye başlamıştı. Yolların genişletilmesi, arabaların devreye girişi, deniz

ulaşımının düzenliliğinin sağlanmaya çalışılması, kentin modern ihtiyaçlara göre ışılandırılma ve belediye teşkilatının tesisi, artık eskisinden çok farklı bir başkent varlığını müjdelemekteydi. Üstelik bu durum kentin sosyal dokusunu da etkileyecekti. Böylece İstanbul artık yeni bir çağa adım atıyordu. Bu çağın kentler için geliştirdiği yeni anlayışların tarihî yarımada çok, Galata-Beyoğlu kesiminde hâkim olması tabii bir durumdu. Bununla birlikte kadim suriçi İstanbul'un içinde tarihî dokuyu zedeleyecek Batılı tarzda kamu ve yabancı misyonlara ait devasa binalar, kentin karakterinde belirleyici hâle gelmeye başlıyordu. Bu süreç fetihten sonra Topkapı Sarayı ile temsil edilen ve kentle özdeşleşen ana idare mahallinin Dolmabahçe Sarayı'nın inşası sonucu Boğaziçi sahiline kaymasıyla daha da belirgin olacaktı. Kısaca Tanzimat Dönemi sadece klasik çağın devasa imparatorluğunu değiştirmede, aynı zamanda onun Roma İmparatorluğu'ndan arta kalan ebedî payitahtını da katı çizgilerle dönüştürdü.

¹⁵⁵ Bu dönemdeki gelişmeler ve ilgili literatür için bk. Kemal Beydilli, "Mahmud II", *DİA*, XXVII, 352-357; Coşkun Yılmaz (ed.) *II. Mahmud: Yeniden Yapılanma Sürecinde İstanbul / İstanbul in the Process Being Rebuilt*, İstanbul 2010; Abdülkadir Özcan, "II. Mahmud ve Reformları Hakkında Bazı Gözlemler", *TİD*, 1995, sy. 10, s. 13-39.